

UDK: 355.257.7(497.1=163.42)''1945''
341.322.5(497.1)''1945''
614.66(497.4=163.42)''1990/2022''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 4. 10. 2022.

Prihvaćeno: 30. 10. 2022.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v5i4i3.23843>

Prikrivena grobišta Hrvata u Sloveniji – 30 godina nakon demokratskih promjena. Problemi i rezultati istraživanja

MITJA FERENC

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Ljubljani

Ljubljana, Slovenija

ferenc.mitja@guest.arnes.si

Autor članka na temelju arhivskoga gradiva kriminalističke policije i okružnih tužiteljstava Republike Slovenije, Povjerenstva Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja prikrivenih grobišta, izvješća izvođača ekshumacija i terenskih istraživanja te objavljenih znanstvenih djela prezentira analizu istraživanja prikrivenih grobišta u Sloveniji od demokratskih promjena 1990. do 2022. s posebnim naglaskom na grobištima s hrvatskim žrtvama. Prikrivena grobišta i žrtve u njima bila su sve do 1990. izbrisana iz javnoga sjećanja. Planska terenska istraživanja grobišta započela su tek 2006. i nakon otkrića žrtava u rudniku u Hudoj Jami 2009. su prekinuta. Novi Zakon o prikrivenim vojnim grobištima i ukopu žrtava iz 2015. omogućava i kontinuirano istraživanje i ekshumacije te uređenja grobišta s hrvatskim žrtvama.

Ključne riječi: poslijeratna smaknuća; prikrivena grobišta; hrvatske žrtve; Povjerenstvo Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja prikrivenih grobišta; sondiranje; ekshumacija; Nezavisna Država Hrvatska

Uvod

Poznato je da su nove jugoslavenske vlasti na slovenskom području u tjednima nakon rata bez sudske postupka smaknule nekoliko desetaka tisuća vojnih zarobljenika i civila, među njima najviše pripadnika Nezavisne Države Hrvatske (NDH), i za više ih desetljeća izbrisale iz javne memorije.¹

¹ SI-AS-1487-CK KPS, kut. 63, t.e. 18, Navodilo Ministra za notranje zadeve Narodne vlade Slovenije Zorana Poliča, št. 334/45, 12. 6. 1945., t.e. 20, Navodilo pomoćnika ministra notranjih zaved FNRJ P. Ivičevića ministarstvu za notranje zadeve Slovenije, o dosledni izvedbi navodila o uničenju grobov iz 18. 5. 1945., strogo povjerljivo št. 63, 9. 8. 1946. Navodilo pomoćnika ministra za notranje zadeve LRS Borisa Kocijančiča vsem okrožnim oddelkom in okrajnim odsekom za notranje zadeve o dosledni izvedbi navodila, strogo povjerljivo št. 626/46, 14. 8. 1946.

O okolnostima sudbine vojnika i civila NDH na kraju rata u hrvatskoj je historiografiji već napisan velik broj znanstvenih članaka i monografija, koje je u uvodu svoje znanstvene monografije analizirala dr. sc. Martina Grahek Ravančić.² Međutim, malo ili gotovo ništa nismo znali o rezultatima terenskih istraživanja ili ekshumacijama grobišta u Sloveniji u kojima su bili smaknuti Hrvati. To je otvaralo prostor najrazličitijim ocjenama o broju smaknutih pripadnika oružanih snaga NDH, koje se nisu temeljile na rezultatima istraživanja. Tek su otkrića i ekshumacije žrtava iz masovnih grobišta u Teznom kod Maribora, Hudoj Jami, Kočevskom Rogu, Cerklju ob Krki, Mostecu kod Brežica, Košnici kod Celja sudbini hrvatskih žrtava dodali nekoliko elemenata u mozaik rješenja pitanja o njihovu broju.

O opsegu grobišta i mjestu smaknuća u Sloveniji i broju smaknutih na prijelomu 1990-ih znali smo vrlo malo, a u slovensku svijest samo se Kočevski Rog upisao kao sinonim za masovna poslijeratna smaknuća. Smaknute žrtve „na pogrešnoj strani” tada još nisu spadale među žrtve rata. Zato su popisi vojnih žrtava iz vremena poslijeratne Jugoslavije ideološki i metodološki jednostrani i manjkavi, nepouzdana i znanstveno neprovjerljivi. Koliki je krvni danak platilo stanovništvo Slovenije utvrdilo se tek prije nekoliko godina radom na projektu *Smrtne žrtve među stanovništvom Republike Slovenije za vrijeme Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega (Smrtne žrtve med prebivalstvom Republike Slovenije med drugo svetovno vojno i neposredno po njej)*. Život je izgubilo 100.015 osoba.³ To je dva puta više od broja žrtava koji su zabilježili jugoslavenski popisi.⁴ Međutim, one koji nisu smjeli imati svoj grob i koje jugoslavenski popisi nisu spomenuli možemo tražiti u skupini od 15.000 vojnika i civila stradalih u poslijeratnim smaknućima, ali i u skupini od oko 6400 civila, pripadnika seljačkih straža i slovenskih četnika te domobrana palih u ratu na protupartizanskoj strani.⁵ O broju smaknutih Hrvata na slovenskom području možemo zasad ponuditi tek prve skromne ocjene.

Misa za pobijene domobrane 8. srpnja 1990., nazvana i pomirbena svečanost, dala je nadu da će slovenska država brže započeti istraživanja grobišta i njihovo uređenje. Događaj je imao veliku političku i simboličnu važnost. Dogodio se uskoro nakon prvih demokratskih izbora i znatno je utjecao na događaje koji su uslijedili na putu Slovenije u samostalnost. Područja prešućenih grobišta postala su poznata javnosti, o njima se puno govorilo i pisalo, ali do prvih planiranih evidencija prikrivenih grobišta moralo je proći još cijelo desetljeće, a nakon toga još daljnjih šest godina da se obave prva terenska istraživanja (sondiranja) i ekshumacije.

² GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put*, 15-31.

³ „Žrtve 2. svetovne vojne”.

⁴ KLANJŠČEK, *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, 1018.

⁵ MLAKAR, „Krogi nasilja”, 27.

Prva označavanja grobišta i mjesta smaknuća

U razdoblju kad država još nije aktivno započela istraživanja i uređenja prikrivenih grobišta, pionirski rad na njihovu označavanju napravila je Udruga za uređenje prešućenih grobova (Društvo za ureditev zamolčanih grobov). Na mjestima koja su im svjedoci pokazali kao grobišta i mjesta smaknuća postavljali su od 1990. godine nadalje drvene znakove (križeve) s natpisima „I mi smo umrli za domovinu” („Tudi mi smo umrli za domovino”). Zbornik iz 2000. godine dokaz je njihovih velikih napora.⁶ Međutim, mi bismo željeli još preciznije podatke o dostupu do mjesta smaknuća i izvora podataka, što bi olakšalo sondiranje i potvrđivanje mjesta smaknuća. Unatoč tome, zbornik je od izvanredne važnosti i temelj istraživačima za preciznije lociranje grobišta. Do lipnja 1999. u knjige su upisali preko 200 lokacija i postavili 60 spomenika i spomen-ploča. Grobišta su, iako u manjoj mjeri, označavala i neka druga društva, pojedinci, političke stranke i lokalne zajednice.⁷ Među pojedincima je u pripremama popisa prikrivenih grobišta golu leđinu zaorao novinar i publicist Ivo Žajdela. Međutim, za sve navedene lokacije na terenu – navedene u popisu – vrijedi da ondje nisu obavljena terenska istraživanja i zato se nije moglo pouzdano znati jesu li žrtve stvarno pokopane na označenim mjestima.

Država osniva povjerenstva

Za istraživanja okolnosti poslijeratnih smaknuća od 1992. do 1996. velike zasluge ima posebno istražno povjerenstvo Državnoga zbora (Donji dom Skupštine Republike Slovenije) pod predsjedanjem dr. sc. Jože Pučnika, koje je saslušavanjem osoba koje su na neki način bile povezane s poslijeratnim smaknućima i objavom izvješća pripomoglo brojnim činjenicama koje će omogućiti bolje razumijevanje povijesnih okolnosti tragičnih događaja.⁸

Prva demokratski izabrana slovenska vlada nakon Drugoga svjetskog rata osnovala je 24. listopada 1990. Povjerenstvo Izvršnoga vijeća Skupštine Republike Slovenije (RS) za rješavanje pitanja povezanih s namjenom i uređenjem grobišta u Kočevskom Rogu (Komisija Izvršnega sveta Skupščine RS za rješavanje vprašanja, povezanih z namembnostjo i ureditvijo grobišta v Kočevskem Rogu).⁹ Dakle, prvobitno samo za Kočevski Rog. Poslije je Povjerenstvo

⁶ PERME, ŽITNIK, *Slovenija 1941-1948-1952*.

⁷ Detaljnije o pojedinačnim grobištima i medijskim objavama vidi u: BAVDAŽ, „Evidentiranje prikritih grobišč”; „Pregled člankov”.

⁸ „Vmesno poročilo Preiskovalne komisije”.

⁹ MORS-UVD-KOMISIJA: Sklep o ustanovitvi in imenovanju predsednika in članov Komisije Izvršnega sveta Skupščine RS za razreševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem Rogu, št. 021-06/90-28/1-8, Ljubljana, 24. 10. 1990. Članovi Vladina povjerenstva dopunjavali su se i mijenjali. U prvom desetljeću članovi su bili službenici državnih tijela, predstavnici Društva pisaca Slovenije, Teharske komisije, Općine Kočevje, Slovenskoga svjetskoga kongresa, Rimokatoličke crkve, Nove slovenske zaveze i Općine

preimenovano u Povjerenstvo Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja prikrivenih grobišta (Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje vprašanj prikritih grobišč) (dalje: Vladino povjerenstvo).

Vladino povjerenstvo nije imalo nadležnosti ni uvjeta za rješavanje brojnih zadataka s obzirom na to da zakonodavstva za tu problematiku nije bilo, kao ni popisa grobišta. Zato, gledano iz današnje perspektive i sa stajališta većih ambicija, rezultata koje su članovi Povjerenstva, a najviše rodbina smaknutih, željeli i očekivali nije bilo. Ako dodamo i to da su se ministarstva izmicala odgovornosti i nadležnosti za prikrivena grobišta, mogu se lakše shvatiti skromni rezultati povezani s prikrivenim grobištima i smaknućima u prvom desetljeću djelovanja Vladina povjerenstva. U politici se uvriježilo mišljenje da će biti zadovoljavajuće ako država na dva simbolična mjesta, u Teharju i Kočevskom Rogu, postavi dva spomenika, čime bi se „simbolično” pokopale prešućene žrtve. Zato si je Vladino povjerenstvo kao ključne zadatke zadalo pripremu stručnih osnova za raspisivanje javnih ponuda, nadzor i usmjeravanje postupaka izgradnje spomenika u Teharju i Kočevskom Rogu. S tim u vezi moralo je prevladati brojne probleme i komplikacije za koje više puta, zbog svojega sastava članstva, nije bilo sposobno. Tek je 2004. godine pokraj Jame pod Krenom u Kočevskom Rogu završena izgradnja spomen-kapelice. Međutim, istraživačka akcija studenata povijesti Sveučilišta u Ljubljani (Univerza v Ljubljani) 2004. dokazala je pomoću nalaza predmeta žrtava u okolici grobišta u Kočevskom Rogu da su Slovenci smaknuli najviše u Jami pod Macesnovom goricom (ID¹⁰ 116), a Hrvate i Srbe u Jami pod Krenom (ID 118).¹¹ To je iskustvo pojačalo uvjerenje da bez terenskih istraživanja nećemo moći utvrditi broj, dob, spol ni status (vojnici ili civili) ili pak nacionalni identitet žrtava u grobištima. Još su se veći problemi pojavili prilikom izgradnje Spomen-parka Teharje s obzirom na to da su poslijeratne vlasti područje nekadašnjega logora Teharje do neprepoznatljivosti promijenile u dva otpadna deponija Cinkarne Celje i komunalni deponij grada Celja.¹² No, nakon svih poteškoća – iako još nedovršen – park je ipak svečano otvoren 10. listopada 2004.

Celje. Podaci o djelovanju Povjerenstva većim su dijelom preuzeti iz arhive sjednica Vladina povjerenstva koju čuva autor kao njegov član ili suradnik od samoga osnivanja. Dokumentacija o djelovanju Vladina povjerenstva prikupljala se kod državnoga tijela koje je bilo zaduženo za stručnu pomoć. U prvom desetljeću to je bio Sekretarijat Vlade Republike Slovenije, od 2001. Ministarstvo za rad, obitelj i socijalna pitanja, od 2015. do 2020. Ministarstvo za gospodarski razvoj i tehnologiju, a trenutačno je to Ministarstvo za obranu, tj. njegovo tijelo u okviru Uprave za vojnu baštinu. Nakon svake promjene nadležnosti novo je ministarstvo preuzelo i dokumentaciju Vladina povjerenstva.

¹⁰ ID = identifikacijski broj grobišta upisanog u Evidenciju prikrivenih grobišta Republike Slovenije.

¹¹ FERENC, „Poklon slovenskim žrtvam”, 153-164; FERENC, *Prikrivo in očem zakrito*, 95-98.

¹² FERENC et al., *Spominski park Teharje*.

Slučajno otkrivena grobišta

Dok Slovenija još nije prihvatila odgovarajuće zakonodavstvo i dok još nisu bila predviđena terenska istraživanja, prilikom građevinskih radova otkriveno je nekoliko grobišta. Za razliku od razdoblja prije 1990., pronađene posmrtnne ostatke nisu više mogli prešutjeti i prikriti te građevinske radove zaustaviti. Štoviše, o pronalascima su obaviješteni mediji, policija i tužiteljstvo. Dvije ekshumacije hrvatskih žrtava u Celju obavljene su 1996. i 1997.: pokraj gostinske kuće Klukec (gostišće Klukec) i djelomičan iskop žrtava iz protutenkovskoga rova u Zgornjoj Hudinji. Naime, u Celju su potkraj rata osnovali nekoliko sabirnih logora, a najveći su bili u Bežigradu i na nogometnom stadionu. Iz njih su zarobljenike vodili na mjesta smaknuća u Celju i njegovoj okolici. Za tu namjenu bila su najprimjerenija područja gdje su za vrijeme rata njemačke vlasti iskopale streljačke (*strelske jarke*) i protutenkovske rovove. Nakon rata ih je Jugoslavenska armija koristila za smaknuća većega broja vojnika koje su zarobili u okolici Celja ili dovezli u zarobljeničke logore iz drugih područja Slovenije, napose iz Koruške.

Prilikom kopanja kanala za vodovod pokraj gostinske kuće Klukec (ID 173 Celje – grobište Klukec) 20. kolovoza 1996. pronađeni su ostaci 32 osobe. Iako na temelju nađenih predmeta nije bilo moguće nedvosmisleno odrediti nacionalnost žrtava, opravdano se pretpostavlja da je riječ o u ratu zarobljenim pripadnicima vojske NDH, među kojima je mogao biti i koji civil.¹³ U medijima se o tome mnogo pisalo i očekivalo se da će otkriće grobišta Klukec potaknuti nova iskapanja u Celju i njegovoj okolici.

Nekoliko tjedana nakon otkrića grobišta Klukec, 9. listopada 1996. celjski istraživač prikrivenih grobišta Janez Črnej na travnjaku u blizini Osnovne škole Frana Roša s prijateljima je otkrio posmrtnne ostatke ljudi (ID 172 Celje – grobište Zgornja Hudinja).¹⁴ Grobište je bilo u zasutom protutenkovskom rovu iskopanom oko Celja u vrijeme rata. Kriminalistička istraga protiv nepoznatih počinitelja kaznenoga djela genocida i ratnoga zločina od starijih je mještana dobila informacije o smaknuću. Sjećali su se kolone vojnika i civila koje su vodili na mjesto smaknuća, srpsko-hrvatskoga govora počinitelja

¹³ DOK TV SLO, B05972, Dosje: Pogrešani, 10. 9. 1996.; ODT Celje, Operativno poročilo Državnemu tožilstvu RS, 27. 8. 1996. Poročilo Veking d.o.o. o poteku del prekopa posmrtnih ostankov, 26. 8. 1996. Odredba preiskovalne sodnice Marjete Planinc, 26. 8. 1996. Izvedensko mnenje Inštituta za sodno medicino, 17. 10. 1996.; GPU-PU Celje, Najdba človeških posmrtnih ostankov, poročilo ODT s prilogami, 4. 9. 1996.; BALAŽIC, „Sodelovanje Inštituta”, 45; ČRNEJ, *Grobišča na Štajerskem*, 38-41; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 37; FERENC, KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata*, 79-81; FERENC, *Prekopi žrtev*, 36, 37.

¹⁴ ODT Celje, Najdba človeških posmrtnih ostankov, dopolnitev poročila s prilogami, 8. 11. 1996.; GPU-PU Celje, Uradni zaznamek, J. S., 17. 9. 1996., M. P., 29. 8. 1996., A. V., 23. 8. 1996. Službena bilješka je izvješće kriminalista nakon razgovora s osobom koja je pružila informacije povezane sa žrtvama ili počiniteljima poratnih smaknuća ili lokacijama prikrivenih grobišta. Zbog zakonodavstva su imena i prezimena osoba navedena isključivo inicijalima. Dokumentaciju čuvaju GPU i autor.

i žrtava, rafalne paljbe i pokopa smaknutih „ustaša”.¹⁵ Istražni sudac odlučio se samo za djelomično iskopavanje žrtava. Između 8. i 10. rujna 1997. u jami veličine 2,4 × 3 × 1,5 m iskopali su posmrtno ostatke 37 muškaraca i triju žena. Nađeni predmeti potvrđuju da je riječ o skupini vojnih osoba, većinom pripadnika oružanih snaga NDH.¹⁶ S obzirom na to da su pretpostavljali da je u rovu od četiri do pet tisuća žrtava, istražni sudac odlučio je da će se iskopavanja nastaviti sistematski i postupno jer nije bilo riješeno pitanje pokopa posmrtnih ostataka.¹⁷ Međutim, istraživanja nisu nastavljena ni kasnije.

Medijski je prostor 1999. punilo otkriće žrtava na koje su naišli prilikom gradnje autoceste pored Maribora. Izvođač radova „SCT” iskopao je prema nalogu istražnoga suca žrtve iz 70-metarskoga protutenkovskog rova preko kojega je prelazila trasa autoceste. Međutim, Vlada Republike Slovenije nije htjela podmiriti troškove iskopavanja s obrazloženjem da to nije stvar države nego izvođača gradnje. Nakon nekoliko godina sud je odlučio da država mora – s velikim kamatama – izvođaču vratiti sredstva. To je značilo da i devet godina nakon demokratskih promjena i pomirbenih svečanosti u Kočevskom Rogu izvršna vlast u Sloveniji još nije bila svjesna svoje odgovornosti za pije-
tetni i civilizacijski odnos prema žrtvama u prikrivenim grobištima.

O veličini grobišta u Teznom bit će više riječi u nastavku.

Općina Slovenska Bistrica napravila je pomak

Prvu plansku ekshumaciju iz prikrivenoga grobišta nije naručila država, nego 2001. lokalna zajednica, općina Slovenska Bistrica. Njezina odluka i iskop 431 žrtve iz dvaju skloništa pored tvornice Impol u Zgornjoj Bistrici (ID 134 Zgornja Bistrica – grobište Rov A i ID 135 Zgornja Bistrica – grobište Rov B) imali su dalekosežno značenje za istraživanje poslijeratnih smaknuća. Nakon snažnoga odjeka u javnosti Vlada Republike Slovenije izjavila je da će državni organi učiniti sve da se grobišta pronađu, označe i, gdje je to potrebno, da se posmrtni ostaci i premjeste.¹⁸ Generalna policijska uprava (GPU) ponovno je aktivirala još 1995. osnovanu skupinu radnoga naziva *Pomirenje* (slov. *Sprava*), čija je namjera pronaći odgovorne za poslijeratna smaknuća, tj. počinitelje kaznenih djela ratnoga zločina i genocida, koja ne zastarijevaju.¹⁹ Osim toga, u Vladinu povjerenstvu ponovno je mogla započeti s radom skupina za evidentiranje prikrivenih grobišta, koja je na temelju suradnje s

¹⁵ GPU-PU Celje, Uradni zaznamek, A. V., 26. 8. 1996. in M. P., 2. 9. 1996.

¹⁶ ODT Celje, Izvedensko mnenje Janeza Janeza Švajncerja, 31. 1. 2002. Informacija o poteku preiskave otkrivenih grobišč na severni strani Golovca, 11. 5. 1999.; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 38; FERENC, *Prekopi žrtev*, 38-40.

¹⁷ ODT Celje, Izkopavanje posmrtnih ostankov, poročilo PU Celje, 22. 9. 1997.

¹⁸ „Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih”, *Delo* (Ljubljana), 23. 11. 2001., 2.

¹⁹ JAMNIK, „Kriminalistični projekt Sprava”, 51-66.

policijom²⁰ i okružnim državnim tužiteljstvima²¹ u nadolazećim godinama sakupila brojne nove informacije. Nadoknadom sredstava iz državnoga proračuna općini Vlada Republike Slovenije pokazala je da su uređenja prešućenih grobišta njezina obveza. Za ukop žrtava na groblju u Slovenskoj Bistrici otkrili su 1. studenog 2004. kosturnicu, a ispred Rova A iste godine postavljen je spomenik.²²

Početak evidentiranja i označavanja

U vezi s mandatom Vladina povjerenstva od 2000. do 2004. treba spomenuti još neke odluke koje su poslije pripomogle uspješnijem rješavanju te problematike. Dvije odluke, i to o označavanju lokacija, bile su manje uspješne, ali su značile početak službenoga označavanja grobišta od strane države. Na mjestima koja su bila evidentirana kao moguće lokacije grobišta dva su člana Vladina povjerenstva, dr. sc. Mitja Ferenc i Mateja Bavdaž iz Ministarstva za kulturu, mogla označavati mjesta privremenim i manjim metalnim evidencijskim pločicama. Te, zapravo orijentacijske, oznake na terenu u idućim su godinama bile od pomoći u sondiranju, iskopavanjima ili uređenjima. Godine 2003. na javnome natječaju izabrana je brončana oznaka u obliku stojećega valjka kojim su namjeravali označiti sva prikrivena grobišta. Najveća slabost toga pristupa bila je u tome da su valjci bili postavljeni na još neistražene lokacije, a na njima su već bili upisani broj žrtava i njihova nacionalnost.²³ Međutim, postavljeno je samo njih šest, od kojih su dva valjka bila povezana s hrvatskim žrtvama (ID 142 Maribor – grobište Tezenski gozd i ID 3 Glažuta – grobište Konfin 1). Na kraju je polemika o spomen-natpisu na valjcima zaustavila označavanje grobišta.²⁴ Jedna od najvećih posljedica promijenjenoga odnosa izvršne vlasti i Vladina povjerenstva u tom razdoblju bila je ta da je omogućen početak sustavnoga sakupljanja i evidentiranja lokacija prikrivenih grobišta. Premda je jedan od zadataka Vladina povjerenstva bilo i evidentiranje prikrivenih grobišta, toj se djelatnosti ono moglo sustavno posvetiti tek nakon više od deset godina. Prije toga Povjerenstvo je neuspješno kontaktiralo državna tijela koja su možda imala podatke o grobištima ili su se njima bavila po službenoj dužnosti (arhivi, tužiteljstvo, ministarstvo unutarnjih poslova i sl.). Zato su se članovi Povjerenstva sami prihvatili sakupljanja podataka i obavljali terenski rad. Mateja Bavdaž i dr. sc. Mitja Ferenc počeli su pripremati

²⁰ GPU: Napolilo generalnega direktorja Policije Marka Pogorelca št. 2212-1-030/1-02/17, 4. 4. 2002. Na temelju Upute član Vladina povjerenstva Mitja Ferenc mogao je dobiti svu dokumentaciju policijskih uprava povezanu s problematikom prikrivenih grobišta.

²¹ MORS-UVD-KOMISIJA: Dopis generalne državne tožilke Zdenke Cerar vsem vodjem okrožnih državnih tožilstev, opr.št. Tu 427/01/AP-rš, 29. 3. 2002.

²² FERENC, „Usodna odločnost Bistričanov”, 333-347.

²³ MORS-UVD-KOMISIJA: Dopis Mitje Ferenca vladni komisiji, 18. 3. 2004.

²⁴ Umjesto „Žrtvama ratnih i poslijeratnih smaknuća” („Žrtvama vojnih in povojnih usmrtitev”), kako je predviđeno Zakonom o vojnim grobištima, kritičari su se zalagali za natpis „Žrtvama rata i revolucionarnoga nasilja” („Žrtvam vojne in revolucionarnega nasilja”).

računalno podržanu Evidenciju prikrivenih grobišta u Republici Sloveniji. Za svako grobište upisali su po 28 podataka, uključujući i precizne mjere lokacije. Temeljni kriteriji bili su prikrivenost, bez obzira na nacionalnost žrtava, status žrtava i vrijeme nastanka.²⁵ U vrijeme izložbe *Prikrivo in očem zakrito: Prikriva grobišča 60 let po koncu 2. svetovne vojne* bilo je 2005. popisano već 410 mjesta, iako još uvijek neistraženih.²⁶ S prekidima je evidentiranje nastavljeno do 2009., zapravo sve do otkrića u Hudoj Jami, kad je bilo popisano 600 lokacija. Bez te topografije radovi na grobištima u sljedećim godinama ne bi bili mogući.

Iskopavanja njemačkih i talijanskih vojnika prema međunarodnim ugovorima

Sve do 2006. terenske potvrde na evidentiranim lokacijama nisu bile predviđene i omogućene. Spoznaja da bi se grobišta morala i istraživati polako je dozrijevala. Naime, prevladavalo je mišljenje da se žrtve iz grobišta ne iskopava, osim ako bi ih pronašli prilikom građevinskih radova. Glavna državna odvjetnica molila je okružne državne tužitelje neka prilikom istražnih radova više ne predlažu iskopavanja, a i Ministarstvo za rad mislilo je da sondaže i iskopavanja žrtava ne spadaju u njihov djelokrug rada. Zato je razumljivo da se nisu mogli očekivati ambiciozniji istražni postupci i uređenje tih mjesta. Tako su do 2005. godine iz 15 grobišta iznesene 1793 žrtve, a samo za vrijeme gradnje autoceste iz dijela protutenkovskoga rova u Teznom kraj Maribora 1173 žrtve. Međutim, omalovažavajuće je da su se zbrinuli samo ostaci pobijenih vojnika iz nekadašnjih okupacijskih država Njemačke i Italije jer su međunarodni ugovori s obje države određivali da izabrani koncesionar obavlja iskopavanja.²⁷ Njemačke vojnike pokopali su na tri vojna groblja (Celje, Ljubljana, Kranj), a talijanske vojnike prevezli su u Italiju na vojno groblje u Redupuglii. Spomenut ću i to da su jugoslavenske i talijanske vlasti iskopavanja obavljale već od 1960. do 1963. godine. Prema djelomičnom izvješću iz ožujka 1963., bilo je iskopano 8300 ostataka (od procijenjenih 15.000), koje su preko Rijeke, gdje je bilo centralno središte za čuvanje posmrtnih ostataka, prevezli brodovima u Anconu. Iz Slovenije su iz 33 grobišta ekshumirali njih 1125.²⁸

²⁵ FERENC, „Ministrstvo za kulturo”, 100-128.

²⁶ FERENC, *Prikrivo in očem zakrito*, 116-124.

²⁷ „Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Zvezne republike Nemčije o vojnih grobovih”, *Uradni list Republike Slovenije* (Ljubljana), št. 61 (1999); „Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Italijanske republike o urejanju vojnih grobišč”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 10 (1997).

²⁸ SI-AS-1487-CK KPS, f. 63, Komunalne zadeve, prekopu 1945-1970, t.e. 93, statistika Jugoslavanske delegacije za Izvršenje sporazuma o prenosu Italijana padlih u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata, Brojno stanje eshumiranih Italijana, 13. 11. 1963. Više o tome u: FERENC, *Prekopi žrtve*, 11, 12.

Zakon o vojnim grobištima

Nepostojanje odgovarajućega zakonodavstva snažno je ograničavalo svaki početak uređenja, a prije svega istraživanja grobišta. Čekao se Zakon o vojnim grobištima, a kao da je bio dojam da će zakon sam po sebi urediti desetljeća prešućivan problem. Ministarstva su prebacivala odgovornost jedno na drugo. Za zakon koji bi uređivao prikrivena grobišta nijedno nije željelo biti odgovorno, a kamoli da bi preuzelo skrb o njima. Zakon o vojnim grobištima prihvaćen je 2003., 13 godina nakon demokratskih promjena i gotovo šest godina nakon zakonodavne inicijative.²⁹ Prije toga je zakonodavstvo o tom problemu obuhvaćalo zakone iz razdoblja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ali oni nisu obuhvaćali prikrivena grobišta.³⁰ Zakon je uređivanje vojnih grobišta dodijelio Ministarstvu za rad, obitelj i socijalna pitanja. Međutim, zastupnicima je trebalo još sedam godina da promijene zakonom propisan oblik spomen-natpisa „Žrtve rata i poslijeratnih usmrćivanja, Republika Slovenija” u „Žrtve rata i revolucionarnoga nasilja, Republika Slovenija” („Žrtve vojne in povojnih usmrtitev, Republika Slovenija” u „Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja, Republika Slovenija”).³¹ U međuvremenu se grobišta nisu označavala. U javnosti se ustalilo uvjerenje da je to zato što nema suglasnosti o spomen-natpisu. Međutim, pravi je problem u tome da je i nakon dogovora političara 2009. postavljena samo jedna ploča, i to ispred zatvorenih vrata rudnika u Hudoj Jami.

Početak istraživanja prikrivenih grobišta i prva iskopavanja te njihovo uređenje (2006. – 2009.)

Početak terenskih istraživanja i potvrđivanja da je riječ o grobištima te prva iskopavanja žrtava iz njih, kao i prva uređenja, spadaju u razdoblje djelovanja Vladina povjerenstva od 2005. do 2009. godine. Vlada mu je zadala slične zadatke kao i prijašnjim povjerenstvima: evidentiranje grobišta, priprema programa za njihovo osiguranje i održavanje, kao i sudjelovanje u izradi idejnih rješenja za označavanje svih grobišta u Sloveniji.³² Godine 2006. obavljena je prva ekshumacija žrtava iz minirane kraške špilje (ID 3 Glažuta – grobište Brezno kod Konfina 1), gdje je među 88 žrtava bilo i 26 vojnika NDH.³³

²⁹ „Zakon o vojnih grobiščih”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 65 (2003).

³⁰ „Zakon o zaznamovanju in vzdrževanju pokopališč in grobov pripadnikov zavezniških in drugih tujih armad v Jugoslaviji”, *Uradni list Socialistične Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd), št. 60 (1975); „Zakon o pokopališčih in grobovih borcev v tujini”, *Uradni list Socialistične Federativne Republike Jugoslavije*, št. 29 (1973) i št. 29 (1976); „Zakon o grobiščih in grobovih borcev”, *Uradni list Socialistične Republike Slovenije* (Ljubljana), št. 4 (1978).

³¹ „Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vojnih grobiščih”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 72 (2009).

³² MORS-UVD-KOMISIJA: Dopis ministrstva za delo, št. 17400-22/2005-1, 16. 11. 2005.

³³ FERENC, *Prekopi žrtev*, 88-93.

Napravljena su povijesna³⁴, kriminalistička³⁵ i antropološka istraživanja³⁶ te DNK analiza žrtava³⁷. Ova posljednja omogućila je onima koji su to željeli da posmrtnu ostatku rodbine pokopaju u obiteljskim grobovima. Grobišta su počeli geodetski mjeriti, bila su uređena i označena prva grobišta u Kočevskom Rogu, izgrađena je kosturnica za pohranu posmrtnih ostataka na groblju Dobrava u Mariboru i kosturnica za pohranu skeletnih ostataka za DNK analizu na groblju Lipce pokraj Škofje Loke. Unatoč slabom odazivu državnih tijela, sve je to budilo nadu da bi to mogla postati njihova redovna djelatnost. Vladino je povjerenstvo 2006. pripremlilo i odredilo metodološke temelje za sondiranja i iskopavanja po arheološkoj metodi i s antropološkim istraživanjem skeletnih ostataka, koji su još danas na snazi. Na temelju tih ishodišta u sljedećim godinama obavili su većinu iskopavanja. Ujednačeni metodološki okviri značili su veliki napredak u dobivanju preciznijih podataka iz grobišta, a bili su i korak naprijed u odnosu prema žrtvama.³⁸ Za razliku od prethodnih vladinih povjerenstava, tzv. Dežmanovo povjerenstvo od 2006. do 2009. imalo je mnogo veći publicitet u tiskanim i audiovizualnim medijima, što možemo pripisati većim istraživačkim ambicijama i odazivu na njih te aktivnoj medijskoj i publicističkoj djelatnosti članova Vladina povjerenstva, koji su rezultate objavili u opsežnim pisanim izvješćima. U tom razdoblju istraživali su oko 130 lokacija grobišta. Uхватili su se ukoštac i sa zahtjevnijim lokacijama.

Prvo planski izvedeno sondiranje, za koje je resorno ministarstvo dalo Vladinu povjerenstvu dozvolu i namijenilo sredstva, izvedeno je 24. studenog 2006. za grobišta na Pohorju. Najprije se dopustilo samo ručno iskopavanje sonde na površini 2 × 1 m i dubini od 1,5 m. Od 2007. godine nadalje sondiranja su se izvodila i pomoću bagera. Na temelju brojeva parcela, koje su bile sakupljene u Evidenciji prikrivenih grobišta Republike Slovenije, od vlasnika su dobili odobrenje za terenska istraživanja na njihovoj zemlji. Prvo sondiranje 2007. bilo je namijenjeno otkrivanju u kojoj su dužini protutenvovski rov u Teznom (ID 142 Maribor – grobište Tezenski jarek) iskoristili za smaknuća. Za vrijeme gradnje autoceste 1999. iskopali su 1167 kostura, ali samo iz dijela rova (70 m) preko kojega je prešla autocesta. Zato se prosuđivalo o stvarnoj veličini grobišta. U medijima su pojedinci navodili broj od 80.000 žrtava, a drugi da su sve žrtve već bile iskopane 1999. godine. Zbog toga su 5. kolovoza 2007. sondiranjem pokušali odrediti koliko je dug rov u kojem se nalaze posmrtni ostaci i koji bi mogao biti njihov broj. Posmrtni ostaci nađeni su u svih 14 sonde, što je značilo da je najmanje 940 m rova napunjeno truplima. U usporedbi s iskopavanjem iz 1999., možemo uvjetno procijeniti da je u rovu u Teznom smrtno stradalo oko 15.000 žrtava.

³⁴ ŠTURM, *Brez milosti*, 71-77, 150-165, 237-239.

³⁵ JAMNIK, „Ugotavljanje identitete žrtve”, 99-118.

³⁶ LEBEN-SELJAK, „Antropološke analize povojnih grobišča: Konfin I”, 119-132.

³⁷ ZUPANIČ-PAJNIČ, „Identificirane žrtve grobišča”, 397-471.

³⁸ JAMNIK, „Metodološki okviri”, 83-98.

Istraživanja u Teznom snažno su odjeknula u slovenskoj i hrvatskoj javnosti, kao i u svijetu, s obzirom na to da je to vjerojatno jedno od najmasovnijih grobišta te vrste u Europi, a zasigurno najveće prikriveno grobište u Sloveniji i najveće prikriveno grobište Hrvata.³⁹ Međutim, poticajni su bili i počeci dogovaranja o potpisivanju ugovora o vojnim grobištima između Slovenije i Hrvatske. Prilikom sondiranja protutenkovskoga rova u Teznom u neposrednoj blizini Ptujске ceste vlasnik zemlje pokazao je u šumi nekoliko većih otvora u kojima su možda nakon rata u kraterima bombi smaknuli zarobljene vojnike NDH. U sva tri otvora – kratera bombe već na dubini od samo 30 cm pod zemljom 3. listopada 2007. naišli su na posmrtnu ostatku žrtava (ID 569 Dogoše – grobište Tezenski gozd 4, ID 570 Dogoše – grobište Tezenski gozd 5 i ID 571 Dogoše – grobište Tezenski gozd 6). U istraživanju je prvi put skeletne ostatke analizirala forenzička antropologinja dr. sc. Petra Leben-Seljak. To je postala stalna praksa.⁴⁰

Pored ceste iz Hoča prema Arehu na Pohorju i u blizini Ruške koče na Arehu 2006. i 2007. sondažama je potvrđeno 18 grobišta. Na pitanje tko od zarobljenih i vraćenih pripadnika NDH, crnogorskih četnika, Slovenaca ili pripadnika njemačke manjine u Štajerskoj leži u kojem od grobišta moglo bi odgovoriti samo iskopavanje žrtava i predmeta nađenih uz njih. Da bi dobili osnovne podatke o broju, spolu, dobi i nacionalnosti žrtava, Vladino se povjerenstvo u studenom 2007. odlučilo za ekshumaciju žrtava iz jednoga od grobišta (ID 475 Lobnica – grobište kod Ruške koče na Arehu 3). Iz grobišta velikog oko 4 × 6 m i dubokog 1,2 m iskopali su posmrtnu ostatku 190 muškaraca. Rijetki nađeni osobni predmeti dokazuju da su među smaknutima i Hrvati.⁴¹

Sredinom studenoga 2007. istraživali su i šest grobišta u Kamniškoj Bistrici, gdje su na više lokacija smaknuti zarobljeni crnogorski četnici i vojnici NDH. Potvrdili su da postoji pet grobova na tri lokacije (ID 81 Kamniška Bistrica – grobište Kopišča 1 i ID 82 Kamniška Bistrica – grobište Kopišča 2 te ID 96 Kamniška Bistrica – grobište Dolski plac), ali da bi za određivanje nacionalnoga identiteta morali žrtve ekshumirati i analizirati predmete nađene iskopavanjem.⁴² Dva grobišta, u kojima bi moglo ležati oko 30 hrvatskih ranjenika smaknutih 10. svibnja 1945., još nisu uspjeti potvrditi.⁴³

U blizini Slovenj Gradeca u studenom 2007. potvrđeno je masovno grobište Žančani (ID 98 Raduše – grobište Žančani). Grobište se nalazi u nekadašnjoj šumskoj vlaci u dužini od 74 m i širini od 3 do 5 m.⁴⁴ Procjene o broju žrtava, koje su prije smaknuća bile zatvorene u vojarni u Slovenj Gradecu, kreću

³⁹ FERENC, „Tezno – najveće prikriveno grobište u Sloveniji”, 539-569.

⁴⁰ LEBEN-SELJAK, „Antropološke analize prikritih povojnih grobišča”, 505, 506.

⁴¹ FERENC, *Prekopi žrtev*, 106-109.

⁴² MORS-UVD-KOMISIJA: Zapisnik Mitje Ferenc o sondiranju grobišča v Kamniški Bistrici, 15. 11. 2007.

⁴³ ŠTURM, *Brez milosti*, 245, 249; ŽAJDELA, *Komunistični zločini na Slovenskem*, 175-177.

⁴⁴ MORS-UVD-KOMISIJA: Tomaž Muršak, Poročilo o sondiranju grobišča Žančani, ned; GPU-PU Slovenj Gradec, Zapisnik o ogledu, 29. 11. 2007.

se od više stotina do više tisuća. I o nacionalnosti žrtava više je nagađanja, ali prema dobivenim podacima kriminalističke policije, žrtve su ratni zarobljenici iz NDH, a počinitelji pripadnici 51. divizije 3. jugoslavenske armije.⁴⁵

Neka od poznatijih grobišta Hrvata, o kojima su pisali mediji, ona su u Crngrobu. U tom su kraju, gdje se pretpostavlja da je između 20. i 25. svibnja 1945. pobijen veći broj Hrvata, ubrzo nakon demokratskih promjena pet mjesta označili drvenim križevima. Među njima su bili i neki članovi i namještenici vlade NDH te njihovi članovi obitelji. Bili su u skupini od 69 osoba koje su engleske okupacijske vlasti u Austriji 17. svibnja 1945. predale jugoslavenskim vlastima. Petnaest najvažnijih dužnosnika iz te skupine odvezeno je 21. svibnja 1945. u Zagreb i osuđeno na sudu, neke su, uglavnom maloljetne, poslali u Hrvatsku, a veći dio pobili. Prema nekim izvorima, u Crngrobu su bili smaknuti i Hrvati iz drugih skupina koje su u Škofju Loku stigle između 15. i 18. svibnja te 21. i 22. svibnja.⁴⁶ Terenskim istraživanjima obavljenim 9. svibnja 2008. nađeni su ljudski posmrtni ostaci na području triju od pet evidentiranih lokacija (ID 69 Crngrob – grobište Crngrob 1, ID 70 Crngrob – grobište Crngrob 2, ID 73 Crngrob – grobište Crngrob 5), a na dvama područjima unatoč opsežnim terenskim istraživanjima grobišta nisu našli.⁴⁷ U Crngrobu se na jednoj lokaciji razvila zanimljiva situacija s osobom koja je pokopala žrtve i koja je bila sigurna u svoje sjećanje i mjesto pokopa. Nakon nekoliko sati neuspješnoga traženja grobište je pronađeno samo 10 m dalje, na mjestu za koje je svjedok tvrdio da nije grobište. Iznenađujući je bio i pronalazak grobišta na području preko kojega su kasnije povukli trasu šumske ceste.

Jedan od primjera koji potvrđuje koliko je važno da se evidentirane lokacije istraže jest i grobište Matjaževa jama (ID 73 Pevno – grobište Matjaževa jama). Neki mediji u Sloveniji i Hrvatskoj to su područje nekritički proglasili grobištem u kojem je navodno bilo pokopano više desetina (ponegdje možemo naći i broj do 250) djece koju su u svibnju 1945. izdvojili iz veće skupine hrvatskih bjegunaca koje su nakon toga pobili u Crngrobu. Međutim, ekshumacijom posmrtnih ostataka 25. svibnja 2009. i kasnijom antropološkom analizom pokazalo se da je bilo šest žrtava, od toga pet muškaraca, a jedna je maloljetna osoba nepoznatoga spola u dobi od 14 do 18 godina.⁴⁸ Usmena svjedočanstva koja je prikupila policija govore da su žrtve slovenski domobranski zarobljenici.⁴⁹

⁴⁵ GPU-PU Slovenj Gradec, Uradni zaznamek z I. K., 3. 12. 2007.; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 58.

⁴⁶ FLORJANČIČ, „Povojna grobišča v Crngrobu”, 217-244; FLORJANČIČ, „Nomen est omen”, 139.

⁴⁷ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč (sklop I; potrjevanje grobišč/sondiranje), avtorji poročila Luka Rozman, Rok Bremec, Marko Kot, Sanja Djokić, Aleš Lazar, 14. 11. 2016., 123-127.

⁴⁸ JOSIPOVIČ, „Prispevek arheologa”, 491-496; LEBEN-SELJAK, „Antropološke analize prikritih povojnih grobišč”, 510; FERENC, *Prekopi žrtev*, 147, 148.

⁴⁹ GPU-PU Kranj, Uradni zaznamki z F. B., 22. 11. 2001., J. H., 21. 11. 2001., A. B., 21. 11. 2001.; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 39.

U ljeto 2008. bilo je planirano sondiranje u Koruškoj, na lokacijama koje je 1990. popisalo općinsko povjerenstvo u Slovenj Gradecu. Najviše popisanih lokacija bilo je na području Gornjega Doliča, gdje su se 17. svibnja 1945. zbile žestoke borbe između vojnika NDH u povlačenju i 17. divizije Jugoslavenske armije. Dana 6. lipnja 2008. potvrđena su grobišta ID 84 Završe – grobište na imanju, ID 24 Gornji Dolič – grobište nedaleko imanja Naveršnik i ID 85 Šmartno pri Slovenj Gradcu – grobište kod Gortnajreve kapelice.⁵⁰ U grobištima ID 26, 27, 28 Gornji Dolič – grobišta Gornji Dolič 1, 2 i 3 mještani su, vjerojatno, pokopali između 80 i 100 hrvatskih vojnika i civila.⁵¹ Iako je iskopavanje izvedeno na temelju svjedočenja lokalnoga stanovnika koji je morao kolima žrtve dovesti do grobišta, njegovo postojanje na lokaciji Gornji Dolič 1 nisu uspjeli potvrditi. S obzirom na veliku vjerojatnost da će se grobište ipak pronaći, sondiranje bi trebalo ponoviti.

Dio vojnika i civila NDH koji su se povlačili nastojao je napustiti jugoslavenski teritorij preko Gorenjske. Od mogućih masovnijih grobišta vjerojatno je i ono na Lancovu u neposrednoj blizini Radovljice. Kriminalistička policija uspjela je sakupiti informacije o smaknuću više stotina zarobljenih vojnika i civila iz NDH, možda i crnogorskih četnika. Sa sigurnošću zaključujemo da je smaknuća između 13. i 15. svibnja počinila 13. brigada 29. hercegovačke divizije, koja je tih dana djelovala u tom dijelu Gorenjske, uz pomoć nekoliko domaćih ljudi. Na travnatoj padini iznad ceste 18. listopada 2007. četirima sondama u duljini od najmanje 12 m i širini 3 m potvrdili su veće grobište (ID 128 Zgornja Lipnica – grobište Lancovo 1).⁵² Lokacija je označena dvama križevima na donjoj i gornjoj strani brda i putokazom uz cestu.

U Gorenjskoj je grobište Hrvata koje je najbliže jugoslavensko-austrijskoj granici u Mostama (ID 50 Moste – Baudova ledina 1). U okviru kriminalističke akcije *Pomirba* (slov. *Sprava*) kriminalisti su doznali da je u jednom ili dva grobišta vjerojatno pokopano 6-12 hrvatskih vojnika koje su, prema tim podacima, pobili pripadnici 29. hercegovačke divizije Jugoslavenske armije uz pomoć domaćih partizana.⁵³ Na području nekadašnjega iskopališta pijeska 19. kolovoza 2008. terenskim istraživanjem potvrdili su da tamo postoji grobište.⁵⁴ Godine 2016. izabrani izvođač radova Vladina povjerenstva grobište je ogradio i postavio drveni križ na kojemu su osnovni podaci o grobištu.⁵⁵

⁵⁰ GPU-PU Slovenj Gradec, Poročilo v dopolnitev kazenske ovadbe, št. D382057/K2'9689/3829116/08, 12. 6. 2008.

⁵¹ MORS-UVD-KOMISIJA: Poročilo o delu in ugotovitvah Komisije za popis grobišč, ki so nastala ob koncu druge svetovne vojne na območju občine Slovenj Gradec, 30. 10. 1990., grobišče št. 2; FERENC, KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata*, 94-98.

⁵² LEBEN-SELJAK, „Antropološke analize prikritih povojnih grobišč“, 508; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 39.

⁵³ GPU-PU Kranj, Uradni zaznamek, A. T. in M. S., 7. 11. 2002.; KOMNENOVIC, KRESO, *Dvadesetdeveta hercegovačka divizija*, 562-564.

⁵⁴ MORS-UVD-KOMISIJA: Mitja Ferenc, Poročilo o delu z avgust 2008., poslano ministarstvu za delo, 20. 9. 2008.

⁵⁵ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Končno poročilo o izvedbi del, 24. 11. 2016., priloga 3.

Terenska istraživanja grobišta u Zgornjem Otoku (ID 48 Zgornji Otok – grobište Zgornji Otok) podsjetila su istraživače na potrebu pažljivoga pro-
vjeravanja usmenih izvora i promjene u prirodi od rata do današnjih dana. Smaknuće i pokop 14 vojnika NDH likvidiranih između 6. i 8. kolovoza 1945. dogodili su se, prema usmenim izjavama koje je sakupila kriminalistička policija, na travnjaku uz šumu. Kako se u prošlim desetljećima šumska granica mijenjala, prva terenska istraživanja u kolovozu 2008. bila su neuspješna. Međutim, zbog uvjerljivih usmenih izvora istraživanja su ponovljena. Grobište je potvrđeno u šumi, 4 m od granice gdje počinje šuma.⁵⁶ Osam godina poslije, u okviru programa Vladina povjerenstva, grobište je ograđeno i označeno.⁵⁷

Na području Dolenjske među „poznatijim” grobištima je Krakovski gozd (ID 101 Sajevece – grobište Krakovski gozd 1 i ID 102 Sajevece – grobište Krakovski gozd 2). Na obje su lokacije 21. listopada 2008. potvrdili više grobova. Iz završnoga izvješća policijske akcije *Pomirba*, koja se temelji na službenim bilješkama razgovora s očevicima događaja, zaključujemo da su hrvatske vojne zarobljenike i civile koje su potkraj rata zarobili negdje u blizini Rake kod Čateža dotjerali u Kostanjevicu na Krki, na područje između Krakovskog gozda (šume) i rijeke Krke, gdje su ih smjestili u ograđen prostor. Sljedećih dana vodili su zavezane ljude u Krakovski gozd, gdje su ih ubijali. Nakon smaknuća mobilizirali su lokalne stanovnike, koji su trupla slagali u oblik piramide i na njih nasuli zemlju. Na taj su način u šumi na tri lokacije nastala grobišta s tri, 13 i šest do osam gomila. Smaknutih bi moglo biti više tisuća ljudi.⁵⁸ Iako je grobište locirano pomoću samo nekoliko pronađenih skeletnih ostataka i predmeta žrtava, među istraživačima ipak prevladava ocjena da je žrtava – s obzirom na usmene izjave svjedoka – manje od očekivanog.

Unatoč više usmenih izvora, ekipi nije uspjelo potvrditi grobišta u Bistrici ob Sotli u neposrednoj blizini hrvatske granice (streljačkih rovova pod Čehovcem, grobišta pokraj staroga i novoga vatrogasnog doma), gdje je pobijen veći broj vojnih zarobljenika iz NDH.⁵⁹ Poznato je da su na posmrtno ostatke zavezanih žrtava naletjeli 1978. prilikom iskopa temelja za gradnju Osnovne škole Marije Broz. Kosture su zasuli i nastavili s radom. Međutim, našli su i potvrdili grobište u obližnjem selu Ples (ID 56 Ples – grobište Vinagora 1).⁶⁰

Istraživači su nakon trogodišnjega opsežnog istraživanja grobišta (2006. – 2009.) upozoravali na to da su odredbe Zakona o vojnim grobištima manj-

⁵⁶ MORS-UVD-KOMISIJA: Mitja Ferenc, Poročilo o delu za oktober 2008. poslano ministarstvu za delo, 21. 11. 2008.

⁵⁷ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Končno poročilo o izvedbi del, 24. 11. 2016., priloga 2.

⁵⁸ GPU-PU Krško, Uradni zaznamek z L. S., E. K., F. M., R. Š., M. K.; JAMNIK, *Akcija Sprava*, 40, 41.

⁵⁹ Snimka razgovora s M. Č. i D. H.; „Vmesno poročilo Preiskovalne komisije”, 40; Tomislav VUKOVIĆ, „Nadomak drage domaje skončali su životi nevinih”, *Glas Koncila* (Zagreb), 9. 5. 2010., 25.

⁶⁰ MORS-UVD-KOMISIJA: Tomaž Muršak, Poročilo o sondiranju prikritih grobišč: Bistrica ob Sotli, 7. 7. 2008.

kave. Zakon je izrađen kad se terenska potvrđivanja grobišta i iskopavanja još nisu izvodila, a opseg prikrivenih grobišta nije bio poznat. Zakon je postao prepreka za rad jer je bio prihvaćen na temelju dotadašnjih iskustava uređivanja vojnih grobišta. Nije određivao postupke istraživanja niti identifikacije pomoću DNK, kao što nije određivao neke vrste grobišta, a troškove iskopa prebacio je na leđa rodbine žrtava.

(Pre)Huda Jama

Nakon duge procedure sakupljanja dozvola Vladino povjerenstvo započelo je i istraživanje u rudarskom oknu Barbarina rova u Hudoj Jami (ID 4 Huda Jama – grobište rov Sv. Barbara). Nakon osmomjesečnoga iskopavanja i rušenja 11 pregrada u rovu došli su do žrtava. Otkriće neraspadnutih trupala u rovu i u oknu potreslo je domaću i stranu javnost. Postupak su preuzela pravosudna tijela. Iz vodoravnoga rova iznijeli su 432 trupla, koja su ležala u osam razina, jedno na drugom. Međutim, u nastavku radova istražni sudac odlučio je da se iz vertikalnoga okna na dubini od 48 m iznesu žrtve na dubinu od 5,10 m. Takvih je žrtava bilo 346.⁶¹ Suprotno očekivanjima, izvršna vlast odlučila je zaustaviti djelovanje Vladina povjerenstva na istraživanju i uređenju prikrivenih grobišta. Dakle, baš u vrijeme kad je Povjerenstvo bilo u punome naletu i primjenjivalo standarde u iskopavanju i prvim sondiranjima. Resorno Ministarstvo za rad odlučilo je da će raspadajuće ljudske ostatke ostaviti u vrećama, tj. plastičnim sanducima, ili pak zakopane u oknu. Ukinulo je ured za vojna grobišta, a Vladinu povjerenstvu potpuno ograničilo nadležnost u planiranju i izvršenju programa rada. Unatoč takvoj odluci izvršne vlasti, otkriće žrtava kod mnogih je građana promijenilo njihov odnos prema poslijeratnoj komunističkoj vlasti, pa i kod onih koji su ih dotad stavljali na pijedestal. To što su ljudi vidjeli u Hudoj Jami preko medija ismijalo je zagovornike zločina, napose one koji su nekada bili na visokim položajima. Primjerice Marka Vrhunca, šefa kabineta maršala Josipa Broza Tita, koji je nastojao uvjeriti ljude da su to žrtve koje su pale u borbama i koje su u Hudoj Jami pokopali zbog sanitarnih razloga.⁶² Isto tako i nekadašnjega predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Slovenije i predsjednika organizacije partizanskih boraca dr. sc. Janeza Stanovnika zbog njegove tvrdnje da su to žrtve koje su pobile jedinice iz drugih dijelova Jugoslavije osvećujući se zbog svojih stradalih suboraca.⁶³ U vrijeme polemika o odgovornosti Josipa Broza Tita za poratna smaknuća gradsko vijeće Ljubljane čak je nazvalo jednu ulicu po Titu. Međutim, Ustavni sud odlučio je da grad Ljubljana mora povući odluku i da se ulice, trgovi i gradovi ne mogu nazivati prema osobama koje

⁶¹ FERENC, *Huda Jama*, 40, 41.

⁶² DOK TV SLO, IMX 500910, Polemika, 3. 5. 2009.; FERENC, ALIĆ, JAMNIK, *Huda Jama*, 103.

⁶³ DOK TV SLO, IMX 500910, Polemika, 9. 3. 2009.; FERENC, ALIĆ, JAMNIK, *Huda Jama*, 103.

nisu poštovala ljudska prava. Prema obrazloženju Ustavnoga suda, takvo bi imenovanje narušilo načelo poštovanja ljudskoga dostojanstva jer je Tito, kao predsjednik vlade, Partije i vojske, simbol nedemokratskoga djelovanja.⁶⁴

Zastrašujuće snimke neraspadnutih trupala slovenskih i hrvatskih žrtava u Barbarinu rovu imale su veliki odjek i u Hrvatskoj. Nekoliko dana nakon otkrića mjesto smaknuća posjetila je potpredsjednica Vlade Republike Hrvatske gospođa Jadranka Kosor sa skupinom ministara. Nakon njih došli su i drugi predstavnici hrvatskih državnih tijela, brojna društva i crkveni dostojanstvenici. Ugovor o uređenju vojnih grobišta, koji su države potpisale 12. svibnja 2008., Hrvatska je ratificirala odmah nakon otkrića Hude Jame, a Slovenija tek u prosincu 2012.⁶⁵ Bit ugovora je u obvezujućem uređenju, održavanju i otkrivanju vojnih grobišta. Novootkrivena vojna grobišta uređivala bi se i održavala prema zakonodavstvu države u kojoj se nalaze, uz poštovanje vjerskih i drugih običaja. Preko zajedničkoga povjerenstva za vojna grobišta dvije se strane međusobno obavještavaju o pronalasku, lokaciji i stanju vojnih grobišta. Troškove za redovno održavanje hrvatskih vojnih grobišta pokrivat će Vlada Republike Slovenije, a Hrvatska ima mogućnost o svojem trošku dodatno uređivati i održavati vojna grobišta na području Slovenije. Međutim, prilikom iskopavanja posmrtnih ostataka iz vojnih grobišta i njihova prijenosa u drugu državu javljaju se problemi jer nema točnih podataka o nacionalnosti žrtava, a njihovu nacionalnost i status možemo potvrditi ili ocijeniti tek nakon iskopavanja, na temelju nađenih predmeta žrtava. A ako se u grobištu nalaze još i žrtve trećih država, to treba rješavati i s tom trećom državom. U grobištima u kojima su podaci o njima i nađeni predmeti pripadnika različitih nacionalnosti individualizacija žrtava praktički je nemoguća.

U vrijeme istraživanja Hude Jame vođa sektora za vojna grobišta Marko Štrovs uspio je terenskim radovima potvrditi još nekoliko „hrvatskih” grobišta, koja su bila predviđena za istraživanje 2009. i 2010. godine. Među njima ću kao masovnije grobište spomenuti ID 147 Ljubljana – grobište Kucja dolina, kamo su već u ljeto 1945. njemački vojni zarobljenici iznijeli oko 500⁶⁶ do 1000 i više raspadajućih trupala hrvatskih domobrana i ustaša iz Velikoga Brezarjeva brezna.⁶⁷ Potvrđen je i protutenkovski rov u Mostecu kod Brežica. Spomenut ću još potvrdu grobišta ID 248 Trlično – grobište Trlično i ID 157 Mrtvice – grobište Mrtvice.⁶⁸

Između 2010. i 2015. resorno Ministarstvo za rad gotovo je posve zaustavilo uređivanje prikrivenih grobišta. Sustav istraživanja i uređenja koji je

⁶⁴ „Odlučba o odpravi 2. člena Odloka o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 78 (2011).

⁶⁵ „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o urejanju vojnih grobišč”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 12 (2012).

⁶⁶ Pismo T. W.-a Tonetu Ferencu.

⁶⁷ PRCELA, ŽIVIC, *Hrvatski holokaust*, 391, 396.

⁶⁸ MORS-UVD-KOMISIJA: Poročilo o terenskih preiskavah lokacij evidentiranih prikritih grobišč v letu 2010., št. 43000-22/2010-62, 25. 11. 2010.

nakon mnogih teškoća uspostavilo Vladino povjerenstvo od 2006. do 2009. polako se, ali sigurno raspadao.⁶⁹ Onemogućeno je bilo i evidentiranje novih grobišta. Upozorenja Vladina povjerenstva naišla su na gluhe uši. Godišnji program rada prema Zakonu o vojnim grobištima određivalo je nadležno ministarstvo, a često u suprotnosti s ciljevima i usmjerenjima Vladina povjerenstva. Sredstva namijenjena za uređenje prikrivenih grobišta više su puta prebačena za druge namjene. Vladino povjerenstvo moglo je samo nijemo pratiti odluke Ministarstva. Kad je na to upozorilo javnost, odgovorni u Ministarstvu više su puta prijetvorno objašnjavali da sredstava za vojna grobišta ima dovoljno. Pritom se manipuliralo sintagmom „vojna grobišta” s obzirom na to da ona obuhvaća više tisuća grobova, kosturnica Prvoga i Drugoga svjetskog rata, ali i prikrivena grobišta koja čine samo manji dio ukupnoga troška. Nažalost, nikad nećemo moći nadoknaditi tih šest godina (2009. – 2015.), tijekom kojih je bilo omogućeno samo izvlačenje vidljivih skeletnih ostataka s dna kraških špilja⁷⁰ i odobren iskop žrtava iz grobišta ID 196 Bukovec – grobište Mačkovec.⁷¹

U tom su razdoblju prilikom širenja vojnoga aerodroma u Cerklju ob Krki građevinski radnici u travnju 2013. naletjeli na ljudske kosti. Investitor, Ministarstvo za obranu, naručio je ekshumaciju, ali samo do granice predviđenih građevinskih radova. Iz četiri streljačka rova između 30. kolovoza i 27. rujna 2013. ekshumirali su 158 kostura. Svjedočenje osobe koja je izbjegla smaknuće otkriva da bi u rovu moglo biti još oko 750 žrtava.⁷² Predmeti pronađeni pokraj žrtava ne dopuštaju sumnju u to da je riječ o vojnicima NDH. Tijekom istraživanja ustanovljeno je da su u razdoblju kad je objektom upravljala Jugoslavenska narodna armija već dva puta naletjeli na posmrtnu ostatku uz objekte vojarne, ali su otkriće zataškali i ponovno ih zakopali. Istraživačka ekipa nabavila je zračne snimke britanskih zračnih snaga koje dokazuju vrijeme nastanka rovova iskorištenih za pokop smaknutih žrtava. U istraživanjima su otkrili 1659 predmeta. S obzirom na otkrivene oznake, gumbe i svakodnevne predmete među žrtvama, može se reći da su većina njih bili pripadnici oružanih snaga NDH koji su, sudeći po ostatku čahura, pobijeni uz same rovove. To potvrđuje izjavu osobe koja se uspjela izvući iz rova. Zarobljena i smaknuta skupina bila je sastavljena od pripadnika različitih organizacija, a kao zarobljenike su ih do Cerklja dotjerali iz Maribora. Otkriveni gumbi i

⁶⁹ Matjaž ALBREHT, „Anonimke zaustavljaju nova razkritja?“, *Delo*, 4. 1. 2011., 2; Vanessa ČOKL, „Za koga vse je Huda jama prehuda?“, *Večer* (Maribor), 3. 3. 2011., 4; „Kdo preprečuje ureditev prikritih grobišč?“, *Socialna akademija* (Ljubljana), mrežno izdanje, 11. 4. 2015., pristup ostvaren 3. 10. 2022., <http://socialna-akademija.si/okrogla-miza-prikrita-grobisca/>; Ivan PUC, „Zaprtje Hude jame pred očmi javnosti“, *Reporter* (Ljubljana), 28. 2. 2011., 12.

⁷⁰ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., *Poročilo o sanitarnem iznosu človeških posmrtnih ostankov iz kraških brezen v letu 2013, 2014, 2015*, avtorja poročil Draško Josipovič in Luka Rozman, 18. 11. 2013., 19. 11. 2014., 11. 5. 2015.

⁷¹ MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta d.o.o., Mačkovec (1943 – 2013). Poročilo o izvedbi izkopa posmrtnih ostankov medvojnega poboja ujetnikov na Mačkovcu, 3. 12. 2013.

⁷² PRCELA, ŽIVIC, *Hrvatski holokaust*, 402-404.

oznake govore o prisutnosti pripadnika Rizničke straže, Željezničke vojnice, Hrvatskoga domobranstva, ustaške vojske i redarstvene straže. Sudeći prema otkrivenoj sponi za remen s natpisom „Gott mit Uns”, među pobijenima bi mogli biti i pripadnici njemačke vojske. Među otkrivenim oznakama ističe se oznaka redarstvene straže s identifikacijskim brojem 2685, koja bi uz moguća istraživanja arhivskih izvora omogućila čak i identifikaciju nekadašnjega vlasnika.⁷³ Otkriveni posmrtni ostaci prebačeni su u 53 vreće u kosturnicu u Mariboru, a predmeti su pohranjeni u depo Muzeja novije zgodovine Slovenije (Muzej novije povijesti Slovenije). Na temelju slovensko-hrvatskoga ugovora o vojnim grobovima slovenska strana molila je hrvatsku da preuzme posmrtne ostatke žrtava.⁷⁴ Vlada Republike Hrvatske prihvatila je 11. lipnja 2014. zaključak da „Republika Hrvatska neće podnositi zahtjev za preuzimanje pronađenih posmrtnih ostataka u Cerklju na Krki te da se posmrtni ostaci trajno zbrinu u Republici Sloveniji”.⁷⁵ Pitanje što treba učiniti s preostalim žrtvama na aerodromu još uvijek je neriješeno, napose s obzirom na to da su iz streljačkih rovova ekshumirani ostaci izvan granica predviđenih građevinskim radovima. Ostao je raskorak između 158 iskopanih žrtava i broja 900 koji spominje preživjeli svjedok smaknuća.

Zakon o prikrivenim vojnim grobištima i pokopu žrtava

Blokada dijela Vladina povjerenstva od resornoga ministarstva, iz koje-ga su se pravili nevješti prilikom medijskih nastupa, dovela je do toga da je Nova Slovenija, tada najmanja parlamentarna stranka, potaknula prihvaćanje novoga zakona koji bi pokrivaio samo prikrivena grobišta. Zakon o prikrivenim vojnim grobištima i pokopu žrtava⁷⁶ iz 2015. napisan je uz pomoć članova Vladina povjerenstva i sadržava spoznaje i metodološke pristupe razvijene u prethodnom razdoblju. Određuje postupke evidentiranja, potvrđivanja, uređenja i brige o prikrivenim vojnim grobištima, identifikaciju, izvršenje pokopa i upis u registar vojnih grobišta. Pripremu i izvedbu programa prepušta Vladinu povjerenstvu, kojem svojim stručnim službama pomaže nadležno ministarstvo. Povjerenstvu nalaže što brži pokop žrtava u svim vojnim grobištima, iskopavanje žrtava gdje je to potrebno i označavanje svih novootkrivenih vojnih grobišta. Zakon o vojnim grobištima ostaje na snazi

⁷³ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Končno strokovno poročilo o zaščitnih arheoloških raziskavah na lokaciji Vojašnice Jerneja Molana v Cerkljah ob Krki, območje parcele št. 1856/175, k.o. Krška vas. Avtorji poročila Luka Rozman, Sanja Djokić, Petra Leben-Seljak, 17. 2. 2016.; ROZMAN, DJOKIĆ, LEBEN-SELJAK, „Cerklje ob Krki”, 496.

⁷⁴ MORS-UVD-KOMISIJA: Dopis Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve ter enake možnosti, št. 131-14/2013/, 28. 10. 2013.

⁷⁵ MORS-UVD-KOMISIJA: Dopis Ministrstva branitelja, Veleposlaniku Vojko Vovku, št. 522-05/2-14-14, 20. 6. 2014.

⁷⁶ „Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev”, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 55 (2015).

za izvođenje cjelovite brige o vojnim grobištima.⁷⁷ Vlada je za ispunjavanje zadataka određenih u Zakonu Vladinu povjerenstvu dodijelila stabilna godišnja financijska sredstva u visini od 480.000 eura. Članovi Povjerenstva pripremaju program, a Vlada ga potvrđuje. Ministarstvo zaduženo za stručnu pomoć Vladinu povjerenstvu na javnim natječajima izabire izvođače za tri glavna zadatka (potvrđivanje grobišta, uređenje i iskopavanje te sahrana).⁷⁸ Prije početka radova o tome se obavještava vlasnike zemljišta i nadležna tijela (općine, upravne jedinice, policiju i župe). Izvođenje se prepušta stručno osposobljenim poduzećima arheološke struke. U postupke se uključuju odgovarajući stručnjaci (arheolog, fizički antropolog, forenzičar). Radovi teku pod nadzorom Vladina povjerenstva i policije. Nakon završetka radova za svako grobište potrebno je napraviti odgovarajuće antropološke i arheološke analize te izraditi dokumentirano zaključno izvješće. Prilikom izvođenja sondaze i iskopavanja izvođači istodobno dokumentiraju sve predmete. Predmete koji bi mogli pripomoći grupnoj ili pojedinačnoj identifikaciji žrtava čuva i analizira policija. Druge predmete, koji prema Zakonu o kulturnoj baštini imaju samo povijesnu vrijednost, treba predati Muzeju novejšeg zgodovine Slovenije i čuvaju se u depoima u Parku vojaške zgodovine (Park vojne povijesti) u Pivki.

Istraživanja i iskopavanja od 2016. do 2022.

Nakon prihvaćanja Zakona Vladino je povjerenstvo za 2016. planiralo opsežan program. Uređeno je 57 mjesta smaknuća i grobišta i na njima 66 ograđenih grobnih polja.⁷⁹ Iskopani su posmrtni ostaci gotovo 1100 osoba, od toga veći dio nastavkom iskopavanja posmrtnih ostataka iz Hude Jame (625). Od 44 evidentirana mjesta, pronašli su posmrtne ostatke na njih 18.⁸⁰ Gotovo pola istraživanja izvedeno je na lokacijama o kojima su izvori svjedočili da je tamo riječ o hrvatskim žrtvama (21). Potvrdili su njih šest (ID 19 Mislinja – grobište uz željezničku prugu 1, ID 161 Pečje – grobište Lončarjev Dol 1, ID 228 Bukovska vas – grobište uz kuću 35, ID 235 Veliki Kamen – grobište u Šerbečevu gozdu, ID 236 Mali Kamen – grobište Veliki Kamen (Čreta), ID 261 Drensko Rebno – grobište uz potok Sušicu). Sva su grobišta u sljedećem razdoblju označena i ograđena.⁸¹ Neke lokacije s mogućim hrvatskim žrtvama, gdje grobišta još nisu potvrdili, bit će potrebno istražiti još detaljnije. Među njima je sasvim

⁷⁷ MORS-UVD-KOMISIJA: Zapisnik o razmjetivi pristojnosti organov po Zakonu o vojnih grobiščih ter Zakonu o prikrutih vojnih grobiščih in pokopu žrtev, 25. 11. 2015.

⁷⁸ Vlada Republike Slovenije prepustila je prilikom prihvaćanja zakona područje prikrivenih vojnih grobišta Ministarstvu za gospodarstvo i tehnički razvoj, a sva druga vojna grobišta ostala su u domeni Ministarstva za rad, obitelj i socijalne poslove te jednakih mogućnosti. Godine 2021. cijeli opseg problematike vojnih grobišta iz oba ministarstva preuzela je Uprava za vojnu baštinu u okviru Ministarstva za obranu.

⁷⁹ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Končno poročilo o izvedbi del, 24. 11. 2016.

⁸⁰ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikrutih vojnih grobišč (sklop I; potrjevanje grobišč/sondiranje), 14. 11. 2016.

⁸¹ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Grobišča 2017., Poročilo, 16. 1. 2018.

sigurno protutenkovski rov ispred Mislinje (ID 21 Mislinja – Movže 1), gdje su vrlo vjerojatno, nakon žestokih borbi između vojske NDH i 17. majevičke divizije, mještani morali pokopati veći broj umrlih ili pobijenih vojnika NDH. Tijekom istraživanja pronašli su trasu rova, ali na samom početku rova našli su samo neke dijelove oružja i ostatke konja. Prema usmenim izvorima, mrtve su konje nabacali na žrtve u rovu.⁸² Sličan rov čeka istraživanje neposredno pokraj Mislinje (ID 20 Mislinja – grobište Movže 2) i Slovenj Gradeca (ID 226 Gradišče – grobište Troblje).

Među ključne pijetetne postupke u 2016. godini spada – uz veliki napor predsjednika Republike Boruta Pahora⁸³ – odluka o premještanju ostataka 778 žrtava iz skladišta (kosturnice) u Barbarinu rovu u Hudoj Jami i njihovu pokopu na mariborskom groblju Dobrava. Unatoč nekim suprotstavljanjima s obzirom na izbor lokacije pokopa (prevelika udaljenost groblja od mjesta zločina i težnje da se žrtve pokopaju u Spomen-parku Teharje), Vladino se povjerenstvo, svjesno problematike zaštite okoliša u slučaju pokopa u Teharju i zbog opasnosti da se pokop žrtava iz Hude Jame ne razvuče na više godina, odlučilo za pokop u Mariboru. To je omogućilo nastavak radova u Barbarinu rovu i iznošenje preostalih 625 žrtava te njihov pokop na groblju Dobrava.⁸⁴ Tako ukupni broj žrtava u Barbarinu rovu iznosi 1425. Koliki je udio vojnika NDH, nije moguće utvrditi.⁸⁵

Već 2015. godine iskopano je 10 osoba iz slučajno otkrivenoga grobišta u blizini hrvatske granice, u selu Trebče (ID 638 Trebče – grobište Trebče). Kako na lubanjama nije bilo vidljivih prostrijelnih rana i nijedna žrtva nije imala vezane ruke, što je karakteristično za egzekucije, može se pretpostaviti da su vojnici vjerojatno poginuli u borbi. Nalaz 120 predmeta sugerira da su neki od njih vjerojatno hrvatske nacionalnosti (nađena su četiri gumba s oznakom NDH). Neki bi mogli pripadati drugim oružanim snagama, ali to nije bilo moguće precizno utvrditi.⁸⁶

Povjerenstvo je odlučilo da se prije svega iskopaju posmrtni ostaci iz grobišta sa slovenskim žrtvama, tj. žrtvama koje su potkraj rata boravile na slovenskom teritoriju. Zato se i nisu očekivali rezultati koje bi se moglo povezati s hrvatskim žrtvama. Međutim, već prilikom ekshumacije prvoga grobišta 2016. u Košnici kraj Celja (ID 7 Košnica – grobište Košnica 3) dogodilo se iznenađenje. U dvjema grobnim jamama, dimenzija 11,7 × 2,2 m i 12 × 1,5-3,2 m, iskopali su posmrtnu ostatku 306 osoba. No, zbog potoka koji je tijekom

⁸² MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč (sklop I; potrjevanje grobišč/sondiranje), 14. 11. 2016., 49-51.

⁸³ BRGLEZ, „Spravne pobude Boruta Pahorja”, 140-149.

⁸⁴ KOŠIR, LEBEN-SELJAK, „Ekshumacija posmrtnih ostankov iz rova sv. Barbare v letih 2016 in 2017”, 215-235.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta d.o.o., Poročilo o izvedbi izkopa posmrtnih ostankov medvojnega poboja v Trebčah (parc. št. 1066 k.o. Trebče), 2015. Avtorji poročila Draško Josipovič, Barbara Brezigar, Janez Rupnik in Klement Mal, 2015.; JOSIPOVIČ et al., „Trebče – Množično grobišče”, 458-465.

iskopavanja zalijevao ostatke, nisu ih mogli iznijeti tako da bi *in situ* individualizirali kosture. Sve žrtve bile su muškoga spola, nitko nije bio mlađi od 17 godina. Više od 82% žrtava bilo je starije od 23 godine, a gotovo svi su bili mlađi od 40 godina. Dobna struktura tako obuhvaća za vojsku prikladne muškarce. Sve žrtve imale su žicom vezane ruke na leđima, a često su po dvije osobe bile zajedno svezane iznad nadlaktice. Nalaz 2136 predmeta sugerira da je riječ uglavnom o pripadnicima hrvatskih oružanih snaga, među kojima pripadnicima ustaške vojske, Hrvatskoga domobranstva i financijske straže. To potvrđuju najviše sačuvani gumbi i oznake uniformi te kape. Među pobi- jenima su bili i pojedinci u službi njemačkih oružanih snaga sudeći po tome da je otkrivena karakteristična pločica s natpisom „Gend. Pol. Gebiet II Kro- atien”, s brojem vojnika 4834.⁸⁷ Pronalazak je iznenadio sve istraživače jer se na temelju usmenih svjedočenja očekivalo da su u Košnici pokopani celjski građani njemačke nacionalnosti.⁸⁸ Kao mnogo puta prije, i tu se potvrdilo da je istinu moguće otkriti tek nakon što se grobište stručno istraži.

Slično iznenađenje istraživače je dočekalo i 2017. prilikom ekshumacije jedne od špilja u Kočevskom Rogu (ID 114 Podstenice – Jama u Rugarskim klancima). Između 28. i 30. rujna 2017. izabrani izvođač iznio je posmrtno ostatke 22 muškarca. S obzirom na otkrivene materijalne ostatke, riječ je o žrtvama oružanih formacija iz NDH. Uz posmrtno ostatke iskopan je i veći broj gumba s košulja i vojnih jakni, četiri češlja, ostaci vojnih okovanih cipe- la, četiri žlice, tabakera s upaljačem, tri četkice za zube, ručni sat, prsten od žutoga metala, ostaci naramenice, ogrlica s oznakom „13” te vjerski medaljon s motivom Marijine hodočasničke crkve u Međugorju.⁸⁹ Godine 2017. obavlje- no je i sanitarno iznošenje skeletnih ostataka iz dviju krških špilja.⁹⁰ Iz sedam grobišta izneseno je 138 žrtava.⁹¹ Nijedno od tih grobišta ne povezujemo s hr-

⁸⁷ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o. in Avgusta d.o.o., Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč (sklop II; izkop in pokop žrtev), 25. 10. 2016. Avtorji poročila Luka Rozman, mag. Draško Josipovič, Rok Bremec, Marko Kot, Sanja Djokić, Uroš Košir, Barbara Brezigar, dr. Petra Leben-Seljak; ROZMAN et al., „Grobišče Košnica 3”, 486-495.

⁸⁸ PERME, ŽITNIK, *Slovenija 1941-1948-1952*, 236; MORS-UVD-KOMISIJA: Zavod obči- ne Celje za planiranje in izgradnjo, Lokacija grobišč vojnih in povojnih žrtev revolucije in protirevolucije na območju občine Celje, Osnutek sprememb in dopolnitev srednjeročnega plana občine Celje, 1991. Priloga 1; DOK TV SLO, B05972, Dosje: Pogrešani, 10. 12. 1996.

⁸⁹ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Končno strokovno poročilo o odkrivanju prikritih vojnih grobišč po programu del komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2017. (sklop V; prekopi), 16. 10. 2017. Avtorji poročila Draško Josipovič in Petra Leben-Seljak; JOSIPOVIČ, LEBEN-SELJAK, „Jama v Rugarskih klancih”, 392-403.

⁹⁰ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Poročilo o sanitarnem iznosu človeških pos- mrtnih ostankov iz kraških brezen v letu 2017., 21. 6. 2017. Avtorja poročila Draško Josipovič in Luka Rozman.

⁹¹ MORS-UVD-KOMISIJA: Magelan d.o.o., Preliminarno strokovno poročilo o odkri- vanju prikritih vojnih grobišč po programu del Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2017. (sklop V; prekopi), 31. 8. 2017. Avtorji poročila Luka Rozman, Rok Bremec, mag. Draško Josipovič, Marko Kot, dr. Petra Leben-Seljak; Avgusta d.o.o., Preliminarno poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča Romov v Iški [ID 35], 21. 11. 2017. Avtorja poročila dr. Uroš Košir in dr. Petra Leben-Seljak; Avgusta d.o.o., Končno strokovno

vatskim žrtvama. Istraživalo se, tj. potvrđivale su se pretpostavke o mogućim grobištima na području 40 evidentiranih lokacija. Na 25 lokacija potvrđena su grobišta.⁹² Među njima je na pet lokacija potvrđeno da postoji pet grobišta za koje se pretpostavlja da su u njima hrvatske žrtve: ID 53 Mostec – grobište u protutenkovskom rovu, ID 102 Sajevece – grobište Krakovski gozd 2 (potvrđeno već 2008.), ID 157 Mrtvice – grobište Mrtvice (potvrđeno već 2010.), ID 160 Brestanica – grobište Hafnerjev graben, ID 228 Bukovska vas – grobište pokraj kuće na broju 35, ID 614 Ljubno ob Savinji – grobište Matijevčev breg.⁹³ Označeno je i uređeno 70 grobišta i mjesta smaknuća, među njima i 15 takozvanih hrvatskih.⁹⁴ Učinjeni su i dodatni koraci u utvrđivanju ili traženju prikrivenih grobišta. Tako su detektorski pregledi i analiza nađenih predmeta iz okolice grobišta u Kočevskom Rogu omogućili djelomičnu rekonstrukciju događaja, primjerice put žrtava do mjesta smaknuća, mjesto gdje su se žrtve svlačile i gdje se njihova oprema spaljivala, područje intenzivnoga strijeljanja i smjer strijeljanja, ali i utvrđivanje nacionalnosti nekih žrtava te njihova pripadnost različitim vojnim formacijama.⁹⁵

Godine 2018. obavljena su istraživanja 46 evidentiranih lokacija, a do kraja godine izvođači su potvrdili grobišta na njih osam. Hrvatske žrtve mogli bismo naći u Sidolu: ID 614 Sidol – grobište Sidol 2. Iz ostalih grobišta iznijeli su posmrtnu ostatke 57 osoba.⁹⁶ Uređenje je izvedeno na 33 grobišta i mjesta smaknuća, a na tri od njih očekujemo pronalazak hrvatskih žrtava.⁹⁷ Zbog planirane nove ceste u industrijskom dijelu Kamnika općina je naručila sondiranje i nakon toga ekshumaciju žrtava iz grobišta ID 95 Kamnik – grobište Cuzakov travnik. Naime, u Kamniku je bio logor za vojne zarobljenike i civile različitih nacionalnosti koji su se nastojali probiti do austrijsko-jugoslavenske granice i predati se Anglo-Amerikancima. Zarobljenike su iz logora

poročilo o otkrivanju prikritih vojnih grobišč v letu 2017., april 2018. Avtorji poročila dr. Uroš Košir, Matjaž Čuček, Gregor Gruden, Janez Rupnik; Magelan d.o.o., Grobišče Loka – ID 587, Ribnica pri Pivki, 13. 10. 2017. Avtorji poročila Luka Rozman, Rok Bremec in Marko Kot, 13. 10. 2017.

⁹² MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta d.o.o., Poročilo o sondiranju prikritih grobišč v letu 2017., april 2018. Avtorji poročila dr. Uroš Košir, Matjaž Čuček, Gregor Gruden in Janez Rupnik.

⁹³ Na tri lokacije ispitivanje testnih rovova bilo je negativno: ID 158 Vojnik – grobište Višnja vas 2, ID 225 Stari trg – grobište u šumi za Novu opremu, ID 26 Gornji Dolič – grobište Gornji Dolič (ispitalo se i 2008. godine).

⁹⁴ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Poročilo 2017., november 2017.

⁹⁵ KOŠIR, „Detektorski pregled: Jama pod Macesnovo gorico”, 513-523; KOŠIR, „Detektorski pregled: Jama v Rugarskih klancih”, 527-527; KOŠIR, „Detektorski pregled: Jama pod Krenom”, 528-543; KOŠIR, „Detektorski pregled: Dvojno brezno pri Cink križu”, 544-547.

⁹⁶ MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta d.o.o., Preliminarno poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov s prikritih grobišč v letu 2018., 19. 11. 2018. Avtor poročila dr. Uroš Košir; Archos d.o.o., Poročilo o interventnem iznosu posmrtnih ostankov Obrežje – grobišče bunker, 13. 10. 2018. Avtorji poročila Alenka Jovanović, Slobodan Olić, dr. Zdravka Hincak.

⁹⁷ MORS-UVD-KOMISIJA: Hitri servis d.o.o., Preliminarno poročilo o urejanju prikritih grobišč v letu 2018., januar 2019.

u Kamniku ili premjestili u logor u Ljubljani ili pobili u Kamniku i njegovoj okolici.⁹⁸ Na Cuzakovu travniku su po svoj vjerojatnosti 11. svibnja 1945. uz tadašnji bajer (danas na području južno od cisterni koje se nalaze sjeverno od tvornice Svit) smaknuli više desetaka vojnika i civila. Između 9. i 25. travnja 2018. iz pet su grobova, s različitim stupnjem očuvanosti, iznijeli posmrtno ostatke najmanje 50 osoba. Analiza 742 predmeta nađena prilikom ekshumacije sugerira da su žrtve pripadnici njemačkih oružanih snaga, crnogorskih četnika, a malobrojni nalazi gumba redarstva NDH i gumb s natpisom NDH svjedoče i o prisutnosti hrvatskih žrtava.⁹⁹

Godine 2019. obavljena su terenska istraživanja na devet lokacija. Na tri od njih potvrdili su nalaz grobišta, ali nijednu od lokacija ne povezujemo s hrvatskim žrtvama. Većina sredstava bila je namijenjena iznošenju miniranoga materijala kojim su bile pokrivene žrtve iz špilje u Kočevskom Rogu (ID 116 Trnovec – grobište Jama pod Macesnovom goricom), za koju predviđamo da je najmasovnije grobište Slovenaca, inače dovezenih iz logora Šentvid. Pandemijska bolesti COVID-19 ekshumaciju, za koju je Vladino povjerenstvo namijenilo većinu proračunskih sredstava, odgodila je za dvije godine.¹⁰⁰

Godine 2020. ukupno je ekshumirano 587 žrtava iz četiri grobišta. Hrvatske žrtve možemo naći među posmrtnim ostacima u Mostecu kod Brežica (ID 53 Mostec – grobište u protutenkovskom rovu). Zbog predviđene izgradnje hidrocentrale pokraj Brežica iskopali su žrtve iz dijela protutenkovskoga rova koji će nakon izgradnje hidrocentrale biti poplavljen. Iz rova dužine nekoliko desetaka metara arheolozi su iskopali posmrtno ostatke najmanje 276 osoba. Godine 2022. nastavilo se iskopavanje 258 žrtava iz dijela rova preko kojega je izrađen protupoplavni nasip.¹⁰¹ Pored planskih iskopavanja, Vladino povjerenstvo vodi i sve postupke za slučajno otkrivena vojna grobišta. Tako su se speleolozi 31. svibnja 2020. spustili u novootkrivenu krašku špilju u Kočevskom Rogu (ID 711 Podstenice – Brezno 3 pokraj grobišta) i naletjeli na ljudske kosti. Najprije su iznijeli samo ostatke koji su bili vidljivi na površini špilje, a naknadno je prihvaćena odluka da se špilja isprazni do kraja. To je učinjeno između 12. i 14. kolovoza 2020. Pomoću kamionske dizalice podigli su kamene gromade, a sitan materijal presijavali preko mreža. Ukupno je iz špilje podignuto 17,5 m³ kamenja, 6,5 m³ zemlje i šljunka, 80 vreća posmrtnih ostataka i 12 vreća predmeta, među kojima je po volumenu prevladavala obuća. Smaknuća su bila počinjena nakon 18. svibnja 1945., na što upućuje

⁹⁸ WINDSCHNURER, „Leto 1945“, 111; AMBROŽIČ, *15. divizija*, 514, 515.

⁹⁹ MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta d.o.o., Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča Cuzakov travnik [ID 95] v Kamniku, 2019. Avtorja poročila Uroš Košir in Petra Leben-Seljak; KOŠIR, LEBEN-SELJAK, „Grobišče Cuzakov travnik“, 472-485; Govor Vlade Niklanovića, u: „Blagoslov kapele i parka sjećanja i opomene u Kamniškoj Bistrici. Tekstovi govora“, portal Kamnik Info, 13. 6. 2015., pristup ostvaren 3. 10. 2022., https://www.kamnik.info/wp-content/uploads/2015/06/Blagoslov-kapelice_bro%C5%A1ura.pdf-2.pdf.

¹⁰⁰ MORS-UVD-KOMISIJA: Poročilo o delu Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč v letu 2019., 15. 1. 2020.

¹⁰¹ KOŠIR, Tiskovna konferenca.

otkriveni prsten s istruganim natpisom „18. V. 45” s unutarnje strane. Preko žrtava su nasuli oko pola metra debeo sloj šljunka i kamenja. Osobe koje su špilju zasipavale, a vjerojatno je bila riječ o ratnim zarobljenicima, nakon obavljena posla pobijene su i bačene u špilju. Naime, na površini nasutoga materijala nađeni su posmrtni ostaci približno 10 osoba. S obzirom na rezultate antropoloških analiza, nađeni su posmrtni ostaci 258 osoba muškoga spola. Među njima je vjerojatno bila jedna žena. Sve žrtve bile su starije od 18 godina. Dokumentirano je 1676 predmeta i više komada raspadnute obuće i dijelova odjeće. Ukupni nalazi i sakupljeni podaci sugeriraju da su pored špilje pobijeni i vojnici i civili, među kojima su bili Slovenci (slovenski vjerski medaljoni), ali i Hrvati (gumbi s oznakama NDH), iako broj žrtava prema nacionalnosti nije moguće utvrditi.¹⁰² Otkriće Brezna 3 bilo je za znalce iznenađenje. Dugo se smatralo da su do mjesta smaknuća na novomeškoj strani Kočevskoga Roga vozili zarobljenike iz zatvora Ozne u Novome mestu.¹⁰³ No, svjedočenje vozača pred parlamentarnim povjerenstvom sugerira da su osim željezničkih transporta Šentvid – Kočevje na mjesta smaknuća zarobljenike iz logora Šentvid vozili i kamionima dužim putem preko Novoga mesta na drugu stranu Kočevskoga Roga. Možemo pretpostaviti da je to bilo nakon masovnih smaknuća, koja su završena potkraj prvoga tjedna lipnja 1945.¹⁰⁴

Godina 2022. bila je posvećena završetku iskopavanja žrtava iz Jame pod Macesnovom goricom u Kočevskom Rogu. To je dosad tehnički najteže iskopavanje žrtava iz minirane krške špilje. Riječ je o posmrtnim ostacima oko 3200 osoba.¹⁰⁵ Nakon što forenzička antropologinja pregleda sve skeletne ostatke, Vladino povjerenstvo naći će se pred teškom odlukom gdje sahraniti žrtve. Naime, gradske vlasti u Ljubljani protive se sahrani domobrana na centralnom groblju u Žalama u Ljubljani.

Pokop i uređenje grobišta

Uzorci DNK žrtava iz prikrivenih grobišta (desne bedrene kosti) čuvaju se za moguću genetsku analizu i identifikaciju u kosturnici na groblju Lipica u Škofji Loki i nalaze se pod stručnim nadzorom Nacionalnoga forenzičkog laboratorija GPU-a. Posmrtni ostaci žrtava prevezeni su nakon antropološke analize u kosturnicu na groblju Dobrava u Mariboru. Velik dio njih pripada vojnim strukturama NDH i čekaju odluku hrvatskih nadležnih tijela o načinu i mjestu sahrane.

¹⁰² MORS-UVD-KOMISIJA: Avgusta, d.o.o., Končno poročilo o iznosu posmrtnih ostankov iz „Brezna 3 pri grobišču” v Kočevskem rogu, avtorja poročila Uroš Košir, Petra Leben-Sejčak, 28. 10. 2020.

¹⁰³ GPU-PU Novo mesto, Uradni zaznamek, I. D., 23. 10. 2002. in J. S., 11. 11. 2002.

¹⁰⁴ „Vmesno poročilo Preiskovalne komisije”, saslušanje Franca Miklavčiča, 28. 3. 1994., 34.

¹⁰⁵ „Remains of 3,200 post-war victims excavated at Macesnova Gorica”, Slovenska tiskovna agencija, 28. 11. 2022., pristup ostvaren 11. 11. 2022., <https://english.sta.si/3099207/remains-of-3-200-post-war-victims-excavated-at-macesnova-gorica>.

Sva grobišta koja su potvrđena terenskim istraživanjem ili su iz njih iznieti posmrtni ostaci ograđena su i označena. Glavni sastavni elementi su ograda, križ (najčešće od smrekova drva, debljine 14/12 cm, visine 250 cm i poprečne dužine 130 cm) i mjedena pločica 120 × 120 mm, na kojoj su ugravirani osnovni podaci o grobištu, tj. mjestu smaknuća. Tamo gdje je bilo moguće dobiti dozvolu postavljene su ploče s oznakama, tj. putokazi. Na metalni stup visine 350 cm pričvršćena je aluminijska ploča 30 × 100 cm s podacima koji sadržavaju identifikacijski broj grobišta, njegov naziv, smjer, udaljenost i koordinate u koordinatnom sustavu WGS84. Radi lakšega pristupa na udaljenim mjestima postavili su i informativne ploče. Uređenja grobišta izvedena su uglavnom jedinstveno. No, s obzirom na to da su grobišta različitih oblika i smještena na različitim terenima, izvođači su koristili različite elemente drvenih ograda ovisno o tome ima li ograda samo informativnu funkciju, i kojom se ogradilo područje grobišta, ili i zaštitnu funkciju (špilje). Na onim mjestima na kojima bi masivna drvena ograda otežavala posjet, promet ili pak korištenje gospodarskih površina postavili su samo križ s metalnom pločicom, a na grobištima većega opsega i ograde s drvenim stupićima i lancima.¹⁰⁶

Tablica 1. Ekshumirana grobišta i broj žrtava gdje su žrtve sve ili djelomično iz NDH

ID	Naziv grobišta	Broj žrtava
3	3 GLAŽUTA – Špilja pokraj Konfina 1	88
4	4 HUDA JAMA – grobište Barbarin rov	1425
7	7 KOŠNICA – grobište Košnica 3	307
114	114 PODSTENICE – grobište Jama u Rugarskim klancima	22
142	142 MARIBOR – grobište Tezenski gozd 1	1179 (djelomično)
172	172 CELJE – grobište Zgornja Hudinja	40 (djelomično)
173	173 CELJE – grobište Klukec (Celje)	32
398	398 STARI GRAD – grobište Stari Grad	
475	475 LOBNICA – grobište kod Ruške kočice na Arehu 3	190
605	605 CERKLJE OB KRKI – grobište na aerodromu Cerklje	161
638	638 TREBČE – grobište Trebče	10
711	711 PODSTENICE – Špilja 3 pokraj grobišta	258
712	712 MOSTEC – grobište u protutenkovskom rovu	534 (djelomično)
Ukupno		oko 4147

¹⁰⁶ FERENC, „Zakon o prikritih vojnih grobiščih”, 101-105.

Tablica 2. Grobišta potvrđena testnim sondama u kojima su s velikom vjerojatnošću žrtve Hrvati

ID	Naziv grobišta
19	Mislinja – grobište uz željezničku prugu 1
24	Gornji Dolič – grobište nedaleko imanja Naveršnik
48	Zgornji Otok – grobište Zgornji Otok
50	Moste – grobište Baudova ledina 1
56	Ples – grobište Pod hribom Vinagora 1
62	Podgorje – grobište Podgorje 3
63	Podgorje – grobište Podgorje 4
68, 69, 72	Crngrob – grobišta Crngrob 1, 2, 5
84	Završe – grobište nedaleko od kuće Herlah
85	Šmartno pri Slovenj Gradcu – grobište kod Gortnajreве kapelice
98	Raduše – grobište Žančani
101	Sajevece – grobište Krakovski gozd 1
102	Sajevece – grobište Krakovski gozd 2
103	Sidol – grobište Jevnik
119	Onek – grobište Jama pod Krenom
128	Zgornja Lipnica – grobište Lancovo 1
157	Mrtvice – grobište Mrtvice
160	Brestanica – grobište Hafnarjev graben
161	Pečje – grobište Lončarjev Dol 1
178	Šoštanj – grobište Gorica 3
228	Bukovska vas – grobište uz kuću 35
235	Veliki Kamen – grobište u Šerbečevu gozdu
236	Mali Kamen – grobište Veliki Kamen
248	Trlično – grobište Trlično
261	Drensko Rebno – grobište uz potok Sušicu
514	Sevnica – grobište Vrtača
567	Maribor – grobište Tezenski gozd 2
569	Dogoše – grobište Tezenski gozd 4
570	Dogoše – grobište Tezenski gozd 5
571	Dogoše – grobište Tezenski gozd 6
572	Selovec – grobište Jeglijenov travnik
573	Šentjanž pri Dravogradu – grobište Škitek 2
575	Selovec – grobište Zdihov gozd
614	Ljubno ob Savinji – grobište Matijevčev breg

Veći broj hrvatskih žrtava možemo očekivati u budućnosti nakon ekshumacija grobišta u sljedećim mjestima: Špilja pod Krenom u Kočevskom Rogu, protutenkovski rovovi u Celju, Mislinji, Troblje između Slovenj Gradca i Velenja, Mostec kod Brežica, Bistrica ob Sotli nedaleko od slovensko-hrvatske granice i Kumrovca te grobište Žančani pokraj Slovenj Gradca. Međutim,

tehnički najzahtjevnija istraživanja trebalo bi provesti u rudarskim oknima kao što su Krištandol nedaleko od Hrastnika i Trbovlja, Pečovnik kraj Celja i Polajna nedaleko od Zreča.

Zaključak

Ovaj članak mogu završiti zaključkom da se zbog novoga zakonodavstva, koje je omogućilo nastavak intenzivnoga istraživanja i uređenja prikrivenih grobišta, civilizacijski te pijetetni dug naše generacije prema prešućenim žrtvama smanjio. Samo od 2015. do 2020. izvedena su istraživanja na 168, a razni radovi oko uređenja na 175 grobišta i na mjestima smaknuća. Označena su gotovo sva ona koja su dosad potvrđena terenskim radovima ili su iz njih u cijelosti ili pak djelomično izvađeni ljudski posmrtni ostaci. Pregled evidencija otkriva da su od prvih demokratskih izbora sve do potkraj 2022. u Sloveniji istražena 224 grobišta i mjesta smaknuća, među kojima je iz njih 91 izvršeno cjelovito iskopavanje žrtava, iz 31 samo djelomičan iskop, a na mjestu 102 grobišta sondiranjem, tj. testnim sondama potvrđen je nalaz ljudskih skeletnih ostataka. Ekshumirani su skeletni ostaci 8455 žrtava. Među djelomično ili u cijelosti iskopanim grobištima 13 je takvih gdje na temelju nađenih predmeta i drugih izvora utemeljeno možemo zaključiti da su žrtve u cijelosti ili djelomično pripadnici vojske NDH. Iz tih grobišta izvučeni su posmrtni ostaci 4147 žrtava, kojima možemo pribrojiti još oko 800 žrtava koje su iznesene iz Velikoga Brezarjeva brezna (špilje) ubrzo nakon smaknuća. U Evidenciji prikrivenih grobišta Republike Slovenije među 750 lokacija još su 134 za koje na temelju svjedočenja i pisane dokumentacije smatramo da su u njima žrtve Hrvati. Među navedenim grobištima dosad je sondažama / testnim sondama već potvrđen nalaz 36 grobišta.

Preveo sa slovenskog Zdenko Radelić

Arhivski izvori

DOK TV SLO: Dokumentacija Televizije Slovenija.

GPU: Uprava kriminalistične policije – Akcija Sprava.

GPU-PU Celje: Generalna policijska uprava, Policijska uprava Celje, Uprava kriminalistične policije – Akcija Sprava.

GPU-PU Kranj: Generalna policijska uprava, Policijska uprava Kranj, Uprava kriminalistične policije – Akcija Sprava.

GPU-PU Slovenj Gradec: Generalna policijska uprava, Policijska uprava Slovenj Gradec.

MORS-UVD-KOMISIJA: Ministarstvo za obrambo Republike Slovenije, Uprava za vojaško dediščino, Komisija Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč.

ODT Celje: Okrožno državno tožilstvo Celje.

Pismo T. W.-a Tonetu Ferencu, 7. lipnja 2002. (privatno vlasništvo autora).
Snimka razgovora sa M. Č. i D. H., 2. ožujka 2000. (privatno vlasništvo autora).

SI-AS-1487-CK KPS: Slovenija, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond 1487, Centralni komitet Komunistične partije Slovenije.

Uradni list Republike Slovenije (Ljubljana), 1997, 1999, 2003, 2009, 2011-2012, 2015.

Uradni list Socialistične Federativne Republike Jugoslavije (Beograd), 1973, 1975-1976.

Uradni list Socialistične Republike Slovenije (Ljubljana), 1978.

„Žrtve 2. svetovne vojne”. SISTORY. Pristup ostvaren 1. 10. 2022. <https://www.sistory.si/zrtve>.

Literatura

AMBROŽIČ, Lado – Novljan. *15. divizija*. Ljubljana: Borec, 1983.

BALAŽIČ, Jože. „Sodelovanje Inštituta za sodno medicino pri raziskavi posmrtnih ostankov žrtev vojne in poveljnih pobojev”. U: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije 2005-2008*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2008, 43-48.

BAVDAŽ, Mateja. „Evidentiranje prikritih grobišč v Republiki Sloveniji”. Magistarski rad, Univerza v Ljubljani, 2010.

BRGLEZ, Alja. „Spravne pobude Boruta Pahorja, predsednika RS”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 140-149.

ČRNEJ, Janez. *Grobišča na Štajerskem*. Ljubljana: Samozaložba, 2009.

Delo (Ljubljana), 2001, 2011.

DEŽMAN, Jože, ur. *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*. Ljubljana: Družina, 2019.

DEŽMAN, Jože, ur. *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*. Ljubljana: Družina, 2008.

DEŽMAN, Jože, ur. *Resnica in sočutje. Prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011*. Ljubljana: Družina, 2011.

FERENC, Mitja. *Huda Jama (Grave Pit). Coal Mine Mass Massacre (May June 1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013.

FERENC, Mitja. „Leto 1945 in prikrita grobišča: zakonske podlage in možnost raziskav. ‘Načelo naj velja, da morajo biti grobovi izdajalcev pozabljeni’”. *Studia Historica Slovenica* 17 (2017), br. 1: 289-313.

FERENC, Mitja. „Ministrstvo za kulturo in evidentiranje prikritih grobišč v RS: analiza opravljenega dela v obdobju od aprila 2002 do oktobra 2004”. *Varstvo spomenikov* 41 (2006): 100-128.

FERENC, Mitja. „Poklon slovenskim žrtvama na napačnem kraju zločina”. U: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19. – 21. oktober 2006.*, ur. Mitja Ferenc i Branka Petkovšek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, 153-164.

FERENC, Mitja. *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1990-2011)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

FERENC, Mitja. *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2005.

FERENC, Mitja. „Tezno – najveće prikriveno grobište u Sloveniji: o istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor)”. *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), br. 3: 539-569.

FERENC, Mitja. „Usodna odlučnost Bistričanov. O raziskavah prikritih grobišč v Zgornji Bistrici”. U: *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, zv. 3, ur. Ferdo Šebrelj. Slovenska Bistrica: Skupščina občine; Kulturna skupnost, 2009, 333-347.

FERENC, Mitja. „Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev in urejanje prikritih grobišč in morišč”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 64-109.

FERENC, Mitja; ALIĆ, Mehmedalija; JAMNIK, Pavel. *Huda Jama. Skrito za enajstimi pregradami*. Ljubljana: Družina, 2011.

FERENC, Mitja; HAFNER, Aleš; KOLŠEK, Alenka; SKOBERNE, Peter. *Spominski park Teharje. Smernice za načrt ureditve*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1991.

FERENC, Mitja; KUŽATKO, Želimir. *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji = Prikrita grobišča Hrvatov v Republici Sloveniji = Hidden Croatian mass graves in the Republic of Slovenia*. Zagreb: Počasni bleiburški vod, 2007.

FLORJANČIČ, Alojzij Pavel. „Nomen est omen. O povojnem poboju hrvaških beguncev v Crngrobu – stereotip o ustaših”. U: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19. – 21. oktober 2006.*, ur. Mitja Ferenc i Branka Petkovšek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, 139-152.

FLORJANČIČ, Alojzij Pavel. „Povojna grobišča v Crngrobu”. *Loški razgledi* 48 (2001): 217-244.

Glas Koncila (Zagreb), 2010.

Govor Vlade Niklanovića. U: „Blagoslov kapele i parka sjećanja i opomene u Kamniškoj Bistrici. Teksti nagovora”. Portal Kamnik Info, 13. 6. 2015. Pristup ostvaren 3. 10. 2022. https://www.kamnik.info/wp-content/uploads/2015/06/Blagoslov-kapelice_bro%C5%A1ura.pdf-2.pdf.

GRAHEK RAVANČIĆ, Martina. *Bleiburg i križni put 1945.: historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.

GREGOVIĆ, Savo. *Pucaj, rat je završen. Zlim putem bratoubilaštva: slovenačko krvavo proljeće 1945*. Budva: Udruženje „Otkrit ćemo istinu”, 2009.

JAMNIK, Pavel. *Akcija Sprava. Ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobjev. Zaključno poročilo*. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve, 2004.

JAMNIK, Pavel. „Kriminalistični projekt Sprava”. U: *Slovenska sprava. Zbornik s prispevki simpozija ob tridesetletnici pravne slovesnosti v Rogu in ob stoletnici rojstva nadškofa dr. Alojzija Šuštarja 24. junija 2020 na SAZU*, ur. Tadej Bajd. Ljubljana: SAZU, 2021, 51-66.

JAMNIK, Pavel. „Metodološki okviri izvedbe sodno odrejenih ekshumacij ter sondiranj in prekopov, izvedenih v okviru vladne komisije”. U: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2008, 83-92.

JAMNIK, Pavel. „Ugotavljanje identitete žrtev iz brezna pri Konfinu I. v arhivskih virih”. U: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2008, 99-118.

JOSIPOVIČ, Draško. „Prispevek arheologa pri izkopu prikritih grobišč v letih 2006-2009”. U: *Resnica in sočutje. Prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2011, 491-496.

JOSIPOVIČ, Draško; LEBEN-SELJAK, Petra. „Jama v Rugarskih klanjih”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 392-403.

JOSIPOVIČ, Draško; LEBEN-SELJAK, Petra; BREZIGAR, Barbara; RUPNIK, Janez; MAL, Klemen; KOŠIR, Uroš. „Trebče – Množično grobišče iz druge svetovne vojne”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 458-465.

„Kdo preprečuje ureditev prikritih grobišč?”. *Socialna akademija* (Ljubljana), mrežno izdanje. Pristup ostvaren 3. 10. 2022. <http://socialna-akademija.si/okrogla-miza-prikrita-grobisca/>.

KLANJŠČEK, Zdravko, ur. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.

KOMNENOVIC, Danilo; KRESO, Muharem. *Dvadesetdeveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1979.

KOŠIR, Uroš. „Detektorski pregled okolice grobišča Dvojno brezno pri Cink križu”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 544-547.

KOŠIR, Uroš. „Detektorski pregled okolice grobišča Jama pod Krenom”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 528-543.

KOŠIR, Uroš. „Detektorski pregled okolice grobišča Jama pod Macesnovo gorico”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 513-523.

KOŠIR, Uroš. „Detektorski pregled okolice grobišča Jama v Rugarskih klancih”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 524-527.

KOŠIR, Uroš. Tiskovna konferenca o izkopu posmrtnih ostankov iz grobišče Mostec. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 20. 6. 2022.

KOŠIR, Uroš; LEBEN-SELJAK, Petra. „Ekshumacija posmrtnih ostankov iz rova sv. Barbare v letih 2016 in 2017”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 215-235.

KOŠIR, Uroš; LEBEN-SELJAK, Petra. „Grobišče Cuzakov travnik v Kamniku”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 472-485.

LEBEN-SELJAK, Petra. „Antropološke analize povojnih grobišč: Konfin I”. U: *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2008, 119-146.

LEBEN-SELJAK, Petra. „Antropološke analize prikritih povojnih grobišč”. U: *Resnica in sočutje. Prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2011, 503-512.

MLAKAR, Boris. „Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1941-1945”. U: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob et al. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2004, 22-28.

PERME, Franc; ŽITNIK, Anton [et al.], ur. *Slovenija 1941-1948-1952. Tudi mi smo umrli za domovino: zamolčani grobovi in njihove žrtve. Zbornik*. Ljubljana; Grosuplje: Društvo za ureditev zamolčanih grobov, 2000.

PRCELA, John Ivan; ŽIVIĆ, Dražen. *Hrvatski holokaust. Dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001.

„Pregled člankov”. *Študijski center za narodno spravo. Pristup ostvaren 3. 10. 2022*. <http://www2.scnr.si/Default.aspx>.

„Remains of 3,200 post-war victims excavated at Macesnovo Gorica”. Slovenska tiskovna agencija, 28. 11. 2022. Pristup ostvaren 11. 11. 2022. <https://english.sta.si/3099207/remains-of-3-200-post-war-victims-excavated-at-macsanova-gorica>.

Reporter (Ljubljana), 2011.

ROZMAN, Luka; DJOKIĆ, Sanja; LEBEN-SELJAK, Petra. „Cerklje ob Krki”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 496-505.

ROZMAN, Luka; JOSIPOVIČ, Draško; KOT, Marko; DJOKIĆ, Sanja; LEBEN-SELJAK, Petra; KOŠIR, Uroš. „Grobišče Košnica 3”. U: *Nemoč laži. Poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011-2018*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2019, 486-495.

ŠTURM, Lovro, ur. *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Večer (Maribor), 2011.

„Vmesno poročilo Preiskovalne komisije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti”. *Poročevalec Državnega zbora RS* 42. Ljubljana: Državni zbor RS, 1996.

WINDSCHNURER, Milan. „Leto 1945”. U: *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v Občini Kamnik*, ur. Milan Šuštar. Kamnik: Občina Kamnik, 2004, 108-121.

ZUPANIČ-PAJNIČ, Irena. „Identificirane žrtve grobišča pri Konfinu I”. U: *Resnica in sočutje. Prispevki k črni knjigi titoizma. Poročilo 3 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011*, ur. Jože Dežman. Ljubljana: Družina, 2011, 397-471.

ŽAJDELA, Ivo. *Komunistični zločini na Slovenskem*, 1. del. Ljubljana: ČZP Novo Jutro, 1991.

SUMMARY

Concealed Mass Graves of Croats in Slovenia: 30 Years after the Democratic Changes. Problems and Research Results

Using archival materials from the criminal police and district prosecutor's offices of the Republic of Slovenia, the Government Commission on Concealed Mass Graves in Slovenia, exhumation reports and field research, and published scientific works, the author of this paper presents an analysis of the investigation of concealed mass graves from the democratic changes in 1990 to 2022, with particular emphasis on mass graves containing Croatian victims. The concealed mass graves and their victims were erased from public memory until 1990. Planned field research of the mass graves began only in 2006, and ceased in 2009, after the victims in the Huda Jama mine were found. The new Law on concealed mass graves and victim burials of 2015 allows the continuous investigation, exhumation, and development of mass grave sites containing Croatian victims.

Key words: post-war executions; concealed mass graves; Croatian victims; Government Commission on Concealed Mass Graves in Slovenia; sounding; exhumation; Independent State of Croatia